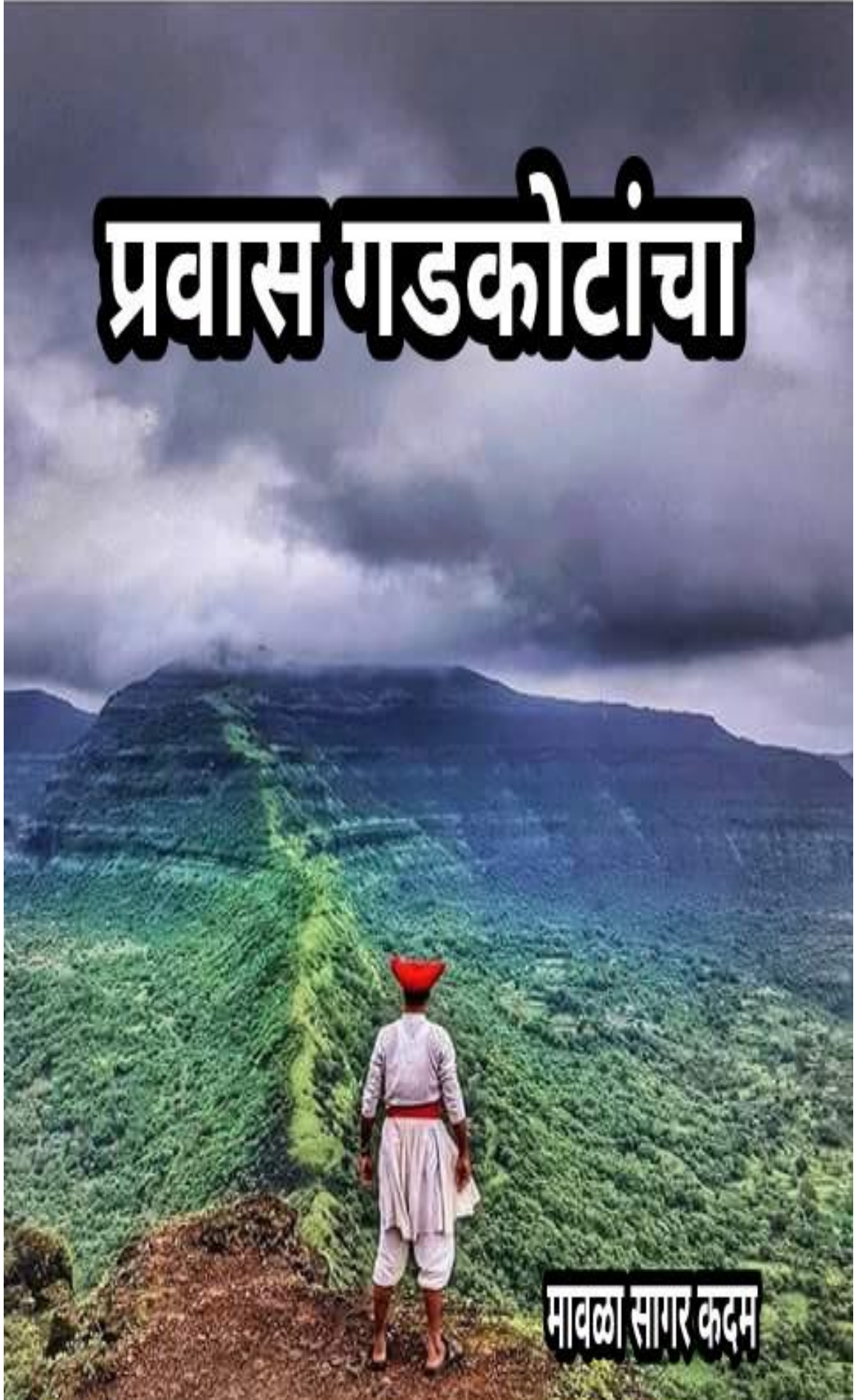

प्रवास गडकोटांचा

मावळा सागर कदम

प्रतिज्ञा

आदिशक्ती श्री तुळजाभवानी काशीचा श्री विश्वेश्वर यांना स्मरून
पुण्यश्लोक छत्रपती श्रीशिवाजी महाराज व धर्मवीर छत्रपती श्रीसंभाजी
महाराज यांच्या दिव्य आदर्शाना साक्षी ठेऊन हिंदुस्थान , हिंदूसमाज व
हिंदुधर्म यांच्या अंतर्बाह्य शत्रूंचे समूळ निर्दालन करण्याची व जगतग्रत
जननी भारत मातेच्या संरक्षणाची पवित्र शपथ आज आम्ही घेत
आहोत !!

दोन शब्द

शिवस्पर्शाच्या अनमोल क्षणांना स्मरत आजही हे गडकोट तितक्याच अभिमानाने अन ताठ मानेने इथे पाय रोवून उभे आहेत. आजही यांच्या देहावरील इतस्ततः विखुरलेली स्वराज्याची शुभचिन्हे अवशेषांच्या रूपात का होईना पण आपल्या देदीप्यमान इतिहासाचे यशोगान गात आहेत. साडे तीनशे वर्षांच्या या दीर्घ काळफेऱ्यातही यांनी तग धरला आहे.

गोमंतकापासून सातपुड्यापर्यंत पसरलेल्या या सहयाद्रीत कुठेही उभे रहा, जिकडे नजर फेकावी तिकडे हे शिवसवंगडी हिमालयातील स्थिर साधू पुरुषागत ध्यानस्थ झालेले दिसतील. अयोध्येच्या राजाचं मंदिर अन द्वारकाधिश्या जन्मस्थळाची अंधार कोठडी जितकी पवित्र तितकाच पवित्र हा सहयाद्री अन हे गडकोट.....

प्रिय वाचकांनो,

हा अंक मी का लिहीत आहे,असा प्रश्न मी स्वतःलाच विचारला,पुन्हा पुन्हा विचारला...या प्रश्नाला बरीच उत्तरे आहेत.मी काही लेखक नाही,मात्र एक दुर्ग संवर्धक जरूर आहे.म्हणूनच गडकोटांन साठी काहीतरी केलं पाहिजे जेणेकरून गडाचे पवित्र राखले जाईल.त्यासाठीच,

गडकोट आजच्या पिडीसाठी फक्त पिकनिक पोंड्रंट पार्टी करण्याच ठिकाण आपल्या प्रेम कहाण्या गडाच्या दगडावर,भिंतीवर तटबंदी वर नाव लिहण्याच ठिकाणच झाल आहे.जणू प्रत्येक जन आपली मन मर्जीने गडावर कारभार करत आहे.पावसाळा म्हटला कि, दर आठवड्याच्या सुट्टीच्या दिवशी ठरलेला सण म्हणजे waterfall picnic ! या पावसाळी सहली आणि विविध ट्रेक करायला आमचा मुळीच विरोध नाही. तो खुशाल तुम्ही डोंगर दऱ्यांतील विविध धबधब्यांवर करा परंतु हे सर्व करण्यासाठी किल्लेच का ? गडावरील बेधुंद वातावरणात बेधुंद वागणे कितीपत बरोबर आहे ? ह्याचा विचार होणार आहे कि नाही ? ह्याच गोष्टी नेमक्या खटकल्या म्हणून हा प्रपंच्य.....

गडकोटांचा आक्रोश

आज रडत असतील ते गडकोट

पावणेचारशे वर्षांपूर्वी ज्या गडकोटांनी शिवरायांना त्यांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्याला आपल्या कुशीत घेऊन गनिमांपासून वाचवलं ज्या गडांसाठी अनेक विराणी आपल्या रक्ताचा आभिषेक घातला आपले प्राण वेचले त्या गडकोटांनी त्या क्षण काळजात साठवून ठेवले असतील काही गडांनी तर स्वराज्याची लक्ष्मी ऐश्वर्य संपन्नता व काही आनंदाचे दुःखाचे अभिमानाचे क्षण आपल्या डोळ्यांनी पहिले असतील गडावर राज्याच्या आगमनाने वाजणाऱ्या नवंबतीने सगळ्या देहात चेतना निर्माण होत असेल त्या दरवाज्यावर होणाऱ्या शिवरायांच्या गजराने गड धन्य झाले असतील त्या बाजी तानाजी फिरंगोजी येसाजी सूर्याजी नेताजी यांसारख्या वीरांचा जोश पाहून त्या गडाच्या अंगात वीरश्री संचारत असेल पण तेच गडकोट आज काय अवस्थेत असतील त्यांची त्याच्या मनाची अवस्था काय असेल याचा विचार आपणच केला पाहिजे काल मी एक गड पाहायला गेलो पण गडावरचे काही प्रकार पहिले मन खरोखर दुखी एवढे नक्की गड चढायला सुरुवात केली गर्दी खुप होती कारण पावसाळा चालू होता सगळेच गड पाहायला आले होते असे वाटत नव्हते कारण पहिले तर श्रद्ध नावाची गोष्ट दिसत नव्हती हि प्रचंड गर्दी enjoy नावाची गोष्ट करण्यासाठी आले होते पण विचार केला की जाऊदे गडावरच आलेत चांगले आहे पण हळूहळू जसजसे पुढे गेलो तसे मला विकृती जाणवु लागली प्रचिती आली त्या मुलींची कपडे पाहून असे वाटले की जेथे संस्कृती जपली गेली त्याठिकाणी त्यांच्याच वारसदारांनी असं वागावं काही शिवभक्त दिसले पण सेल्फी पुरते गड चढता चढता गडाचे दरवाजे येऊ लागले बराच वेळ चालून छाती वेगाने खाली वर होऊ लागली होती माझी जशी अवस्था होती तशीच सर्वांची होती सर्वांना दम लागला होता तेवढ्यात कानावर एका ४०वर्षांच्या आईचा आवाज कानावर आला बोल जरा वेगळे होते पण त्या म्हणत

होत्या की शिवरायांना खाली जागा भेटली नाही का ज्यांनी आपल्याला इतिहासातील गोष्टी सांगितल्या पाहिजे त्यांनी हे सांगाव्या त्यांनी हे बोलावं थोड्या वेळ गेला असेल तेव्हा एक तरुण वयात असलेला युवक धापा टाकत होता तो दमून आपल्या मित्राला म्हणाला शिवरायांना गड खाली नाही का बांधता आला मघाशी त्या आईना काही बोललो नाही पण आता युवकांनी असे बोलावे हे मनाला पटणारे नव्हतं त्या युवकाला मी खडे बोल सुनावले का रे दादा मग शिवरायांनी गड तुमच्या घरी बंधायला हवा होता का मग तो खाली मान घालून निघून गेला ज्या गडावर अनेक तारुण्याताठ पोरानी प्राणपणाने गडाचे रक्षण केले त्याच ठिकाणी असे बोलताना कोठेही खंत वाटली नाही ही आमची तरुण पिढी आता आम्ही गडावर पोहचलो होतो गडावरच्या महादेवाचे दर्शन घेतले पण भरपूर महाभाग त्या मंदिराच्या ओट्यावर गेले तरी चपला काढल्या नव्हत्या पूर्वी त्या ठिकाणी सभामंडप असेल त्या ठिकाणी चप्पल घालून उभे होते पण आता काही बोलण्याची आवस्थाच संपली होती आणि बोलले तरी ऐकण्याची मनस्थिती कोणाची होती आता आम्ही गड पाहू लागलो इतिहासात हरवून गेलो इतिहासावर चर्चा करत गड पाहत होतो आणि तेव्हाइयात एका कोपऱ्यात पाण्याच्या टाक्याच्या पायऱ्यांवर एक युवक युवती गळ्यात गळे घालून बसले होते पण आता आपल्याच हातात काही नाही या विचाराने त्यांच्याकडे पाठ फिरवली हे सगळे काही कमी पडत होते म्हणून कि काय समोरच त्याच्या पुढच्या बाजूला चार पाच तरुण पिशवी घेऊन चालले होते त्यांच्या चालण्या बोलण्यावरून ते नशेत आहे जाणवत होते त्यातल्या एक जण उलटी करत होता त्याला पाहून मी तुछतेने विचारले काय जास्त जाली का त्यावर उत्तर आले लई ओहर लोड झालाय मग त्या लोकांना दोष देत गड उतरून घरी आलो आल्यावर मनात आठवण होती गडाची मन त्या घटनांनी दुखी झाले होते पण असे का घडले ज्या गडांच्या दरवाज्यात मावळ्यांनी निष्ठेने अभिमानाने व आदराने शिवरायांचा जैजैकार केला त्याच दरवाजात आता शिवरायांवरच एका आनोलकी भाषेत बोलले जाते हे खरे दुर्दैव आहे.

जे लिहिले आहे ते गडकोटांसाठी असलेल्या आभिमानातून लिहिले आणि जे पहिले तेच आहे मनाचे घुसवून काल्पनिक लेख केला नाही गडावर जाणाऱ्यांना एकच मागणं आहे की सभयता बालगूनच गडावर जा कारण आपली श्रद्धास्थाने व स्फुर्तीस्थाने आहेत ती ती आपणच संवर्धिली पाहिजे गडकिल्ले पहायला जाताना मनात श्रद्धा ठेवून जा म्हणजे आपल्या हातून आपोआप गडकोटांचे संवर्धन होईल.

जय जिजाऊ...

जय शिवराय...

जय शंभूराजे...

► दुर्गरत्न शिवछत्रपती

सहयाद्री हा महाराष्ट्रभूमीचा अनमोल दागिना.याच अनमोल,अफाट,बेलाग आणि राकट सहयाद्रीच ,सहयाद्रीतील गिरिशिखरांच आणि गिरिशिखरांवर असलेल्या पावन-पवित्र गडकोंटाच , इथल्या जाज्वल्य इतिहासाशी अतूट अस नात आहे.

याच सहयाद्रीतील

गडकोट किल्ले म्हटले की आपल्या डोळ्यासमोर येतात ते उंच, प्रचंड, दुर्गम डोंगर ,वेड्यावाकड्या ऊंचच उंच डोंगररांगा, आणि अफाट, बेलाग सहयाद्री.

याच सहयाद्रीच्या द-याखो-यात,अंगाखांद्यावर, कड्या-कपा-यांत असंख्य गड आजही ताठ मानेने,घट्ट पाय रोवून, आपल्या पुर्वजांच्या स्मृती आळवत, मुक्याने,जर्जर अवस्थेत परंतु तेवढ्याच अभिमानाने,स्वाभिमानाने, इतिहासाची साक्ष देत उभे आहेत.

खरतर सहयाद्रीतील द-याखो-यांची, गडकिल्ल्यांची

दुर्गमता हिच त्या गडांची खरी ओळख, परंतु डोंगर नुसते दुर्गम असले, उंच असले तरी या दुर्गांची बांधणी करताना इतरही ब-याचशा गोष्टी लक्षात घेतलेल्या दिसून येतात.जसे की आसपासची भौगोलिक रचना, स्थान -निश्चिती ,संरक्षणात्मक बाजू, गडाची बांधणी, संरक्षण,मानवाच्या मूलभूत गरजा,इ .अनेक बाजू विचारात घेऊनच दुर्गबांधणी केली जात असे.

आज महाराष्ट्रातील गडकिल्ल्यांचा

विचार केला तर , या अफाट सहयाद्री मध्ये प्रत्येक डोंगराआड,शिखराआड, एखादा लहानसा,मोठा तटबंदीने वेढलेला डोंगर /गड आपले लक्ष वेधून घेतो,इथे उंच डोंगरमाथ्यावरील गिरिदुर्ग आहेत, इथे घनदाट अरण्यातील वनदुर्ग आहेत, इथे भक्कम तटबंदीने वेढलेले कणखर भुदुर्ग आहेत आणि इथेच सागराच्या लाटांचे तडाखे झेलत त्याच्याशीच गुजगोष्टी करणारे जलदुर्गही आहेत.

इतकी वैविध्यपूर्ण, वैभवशाली दुर्गसंपत्ती असलेला हा महाराष्ट्र.

तर या विविध गडकोटांचे उपयोग काय?वापर काय? फायदा काय? इतके वेगवेगळे गड बांधले कसे? गडावर अवशेष काय?

असे अनेक प्रश्न आपल्याला गडकिल्यांसंबंधी पडतात आणि सर्व प्रश्नांची उत्तरे शिवछत्रपतींच्या आज्ञापत्रात मिळतात ....

" संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग....

गडकोट म्हणजे राज्याचे मूळ...

गडकोट म्हणजे खजिना....

गडकोट म्हणजे सैन्याचे बळ...

गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी.....

गडकोट म्हणजे आपली वसतीस्थळे.

गडकोट म्हणजे सुखनिद्रागार...

किंबहुना गडकोट म्हणजे आपले प्राणसंरक्षण. ...."

किती सार्थ, सर्म्पक वर्णन आहे हे, आज्ञापत्रील गडकिल्यांविषयी असणा-या

या ओळीच आपल्याला शिवकाळातील गडकोटांचे महत्त्व सांगून

जातात, राज्याच्या संरक्षणासाठी, आक्रमण काळात ,राज्यसंरक्षणाच्या दृष्टीने, या

किल्ल्यांचा खूप मोठा उपयोग झाला आहे. म्हणूनच एकप्रकारे गडकोट राज्याचा

खजिना होते, राजलक्ष्मी होते. प्राणापलिकडेही जपलेले आणि बांधलेले हे गडकिल्ले

पवित्र होते, वंदनीय होते.

या अशा गडकिल्यांचा अभ्यास करताना,काहीशी अचंबित करणारी ,आश्चर्यचकित करणारी गोष्ट म्हणजे दुर्गबांधणी.बेलाग उंच कड्यांवर बांधलेले हे किल्ले त्याकाळच्या दुर्गस्थापत्यशास्त्राचा आदर्शवत नमुनाच ठरतात.कधी बेलाग कड्यांशी गुजगोष्टी करत उभी असलेली तटबंदी दिसते,तर कधी उत्कृष्ट, बेलाग बांधकामे डोळ्यांचे पारणे फेडतात.

परंतु या अशा एखाद्या डोंगरावर प्रत्यक्ष

गडबांधणी करणे म्हणजे काय करणे? एखादा डोंगर बघून भरभक्कम तटबंदी रचणे म्हणजे दुर्ग बांधणी करणे कि रहायला एखादे वाडे-हुडे बांधणे म्हणजे दुर्गबांधणी ?

असे आहे का? तर निश्चितच नाही, तर याबद्दलही काही दृष्टीकोन अवलंबलेले दिसतात. नैसर्गिक, मानवनिर्मित, भौगोलिक, बाबींचा प्रामुख्याने विचार केलेला दिसतो. याबाबतही शिवछत्रपतींचे बोल आपल्याला खूप काही सांगून जातात. ..रायरीच्या पाहणीवेळेस महाराज म्हणतात__

".....राजा खासा जाऊन पाहाता,गड बहुत चखोट....कडे तासिल्याप्रमाणे दीड गाव उंच...पर्जन्यकाळी कडि-यावर गवतही उगवत नाही...पाखरू बसू म्हणेल तर जागा नाही...तक्तास जागा हाच गड करावा...."

म्हणजे हा डोंगर नैसर्गिक दृष्टीनेच किती दुर्गम, संरक्षित आहे.गडाचे कडे नैसर्गिकच चखोट आहेत,बेलाग आहेत.किल्ले बांधणी करताना डोंगर फक्त उंच असून चालत नाही तर त्याची भौगोलिक नैसर्गिक दुर्गमता ही तितकिच महत्वाची हे आपल्याला दिसून येते.

आता एखाद्या डोंगरावर प्रत्यक्ष दुर्गबांधणी करणे म्हणजे तटबंदी ,इतर गरजेची निरनिराळी बांधकामे, या गोष्टी आल्याच. तसेच काही मानवी गरजा बाकीच्या

गोष्टी आल्याच , त्यातली त्यात प्राथमिक आणि अतिशय महत्वाची गोष्ट आणि गरज म्हणजे पाणी हे आवश्यकच.... तर याबाबतीत आज्ञापत्र काय सांगते...

".....गडावर आधी उदक पाहून किल्ला बांधावा.पाणी नाही आणि ते स्थळ तो आवश्यक बांधणे प्राप्त झाले तरी खडक फोडून तळी,टाकी पर्जन्यकाळपर्यंत संपूर्ण गडास पाणी पुरेल अशी मजबूत बांधावी.गडावर झराही आहे,जसे तसे पाणी पुरते,म्हणून तितकीयावरीच निश्चिंती न मानवी.कि निमित्त्य की,झुंजामध्ये भांडियाचे आवाजाखाली झरे स्वल्प होतात आणि पाण्याचा खर्च विशेष लागतो,तेव्हा संकट पडते याकरीता जखिरीयाचे पाणी म्हणून दोन चार टाकी तळी बांधावी.त्यातील पाणी खर्च न होऊ न द्यावे.गडाचे पाणी बहुत जतन राखावे...."

कोणत्याही डोंगरावर गड उभारणी करताना पहिली प्राथमिक गरज,पाहणी आणि शोध म्हणजे तेथे पाण्याची तपासणी करून,योग्य सोय करून पाणीसाठा पाहूनच पुढील कामास सुरवात व्हावी .हे या मागचे मुख्य धोरण.प्रथमता पाणी ही मुख्य प्राथमिकता.पाणी उपलब्ध झाले की पुढील गोष्टींना कोणतीही अडचण येत नसावी.

तर या झाल्या गडबांधणी मधील सुरवातीच्या काही महत्वाच्या बाबी..गडाची भौगोलिक रचना,गडाची नैसर्गिक,स्वनिर्मित संरक्षित बाजू आणि पाणी....

यानंतर प्रत्यक्ष गडबांधणी मधील काही महत्वाच्या बाबी जसे की तटबंदी , बुरूज, माची , दरवाजे , वाडे ,घरे ,कोठारे ,मंदिरे इ. अनेक गोष्टी. ज्या गडाला एक गडाचे परिपूर्ण स्वरूप देतील.याही प्रत्येक गोष्टीतून दुर्गबांधनीतील कल्पकता आणि विविध प्रयोग वेगवेगळ्या गडांवर आपल्याला आढळून येतात.

आज महाराष्ट्राचा गौरवशाली इतिहास आणि सह्याद्रीच्या अंगाखांद्यावर असणारे गडकिल्ले प्रत्येकाचा जिव्हाळ्याचा विषय. सद्यस्थितीत हे गडकिल्ले पडझड झालेल्या अवस्थेत असले, तरी पुर्वी अगदी ते वैभवसंपन्न होते. किल्ला पाहता - पाहता जर अभ्यासला तर त्याचे मर्म मनाचा ठाव घेते, आणि हे गडकिल्ले पाहताना अभ्यासाचा विषय म्हणजे या गडांची दुर्गबांधणीच. गिरिदुर्ग असो, भूदुर्ग किंवा जलदुर्ग अशा अनेक गडावर असंख्य वेगवेगळ्या कल्पना गडबांधणी करताना अंमल केल्या गेल्या, तट, बुरूज, माची, फांजी, खंदक, जंग्या, चर्या इ. ब-याच दुर्गबांधणीतील गोष्टी

गडकिल्ले भटकंती करताना अज्ञाभिन्न असल्याने पाहण्याचे राहून जातात. काही समजतात काही समजत नाहीत. अशाच गडबांधणी मधील काही ज्ञात-अज्ञात महत्त्वाच्या ठराविक संज्ञांचा थोडक्यात आढावा घेऊया.

*प्रकार - गडाचे प्रामुख्याने गिरीदुर्ग, वनदुर्ग, जलदुर्ग, भूदुर्ग, असे प्रकार पडतात.

1) भूदुर्ग - नावाप्रमाणेच , सपाट जमिनीवर, मोकळ्या जागेत, तटबंदी, खंदक इ गोष्टींनी वेढलेला गड भुईकोट या प्रकारात मोडतो.

उदा : चाकण , परांडा , नळदुर्ग इ.

2) गिरीदुर्ग - उंच डोंगरांगामध्ये एखाद्या डोंगराच्या , पर्वताच्या शिखरावर, माथ्यावर बांधलेला गड म्हणजे गिरीदुर्ग होय.

उदा: रायगड, तोरणा, राजगड इ.

3) जलदुर्ग - पूर्णपणे पाण्याने वेढलेल्या खडकावर, बेटावर, समुद्रात पाण्यामध्ये बांधलेला तटबंदीयुक्त किल्ला म्हणजे जलदुर्ग होय.

उदा : सिंधुदुर्ग, पद्मदुर्ग ,जंजिरा इ.

4) वनदुर्ग - घनदाट अरण्याने ,झाडीने वेढलेले दुर्गम गड वनदुर्ग या प्रकारात मोडतात. उदा: वासोटा.

5) जोडकिल्ले - एकाच डोंगरावर,वेगवेगळ्या शिखरावर,जवळपास असलेले गड जोडकिल्ले म्हणून ओळखतात. उदा: पुरंदर -वज्रगड,
चंदन-वंदन.

यासंदर्भात आज्ञापत्रात उल्लेख सापडतो.

" एका गडासमीप दुसरा पर्वत,किल्ला असू नये ,असल्यास तो सुरूंग लावून गडाचे आहारी आणावा,जर शक्य नसेल तर बांधून ती जागा मजबूत करावी.

6)*गडाची तटबंदी - कोणत्याही गडाची तटबंदी म्हणजे एकप्रकारे गडाचे चिलखतच .

... ,प्रामुख्याने गडाची तटबंदी ही त्याच्या भौगोलिक रचनेवर अवलंबून असते परंतु जास्त करून तटबंदी एकसलग गडमाथ्यावर आपल्याला दिसते परंतु इथे शिवनिर्मित गडाचे एक वैशिष्ट्य सांगावे वाटते शिव -निर्मित गडावर प्रामुख्याने तटबंदी ही पायथ्यापासून अर्ध्या टप्प्यांवर दिसते.

तटबंदी प्रामुख्याने विटा,माती ,दगड इ वस्तूंचा वापर करून उभारली जात असे. गडावरील टाक्या खोदताना निघणारा दगड प्रामुख्याने या कामी येत असे.तटाची मजबुती ही गडाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची गोष्ट.
तोफांचा,नैसर्गिक गोष्टींचा आघात सहन होईल इतपत ती अभेद्य करण्याचा

प्रयत्न होई.तटाची उंची, जाडी,रूंदी ही प्रत्येक ठिकाणी गरजेनुसार उभारली जाई. बांधकाम करताना मजबुतीकरता प्रामुख्याने चुन्याचा वापर होई.

तटबंदीचा वापर जास्त करून डोंग- राच्या कमकुवत बाजूकडे प्रामुख्याने होतो ,जिथे नैसर्गिक दुर्गमता आहे तिथे तटबंदीची गरज भासत नसे. उदाहरणार्थ रायगडची तटबंदी .. फार वर्षांपूर्वी तट-बंदी ही लाकडी फळ्या किंवा मातीची असत. जसजशी प्रगती होत गेली तसतसा पुढे यासाठी दगड व विटांचा वापर सुरु झाला.

7)- *बुरुज- बुरुज म्हणजे मारा-

गिरीकरण्याची एक मुख्य जागा

टेहळणीसाठी संरक्षणाच्या दृष्टीने

गडाची महत्त्वाची बाजू,तोफा डाग-ण्यासाठी गडाच्या आसमंतात टेहळ-णीसाठी बुरुज अतिशय महत्त्वाची जागा.तटबंदीमध्येच बाहेरच्या अंगाला याची वेगवेगळ्या आकारात मजबूत बांधणी केलेली असत.

काही गडावर बुरुजांची संख्या जास्त असल्यास स्थान,ओळख निश्चितीसाठी त्यांना नावे दिलेली आढळतात जसे कि देवावरून,बुरू-जांच्या रचनेवरून, गावावरून उदा: हत्ती बुरुज,फत्ते बुरुज, झुंझार बुरुज, शिरवले बुरुज, वाघजाई बुरुज इ.

8)- *चिलखती बुरुज - हल्ल्याच्या दृष्टीने नाजूक ठिकाणी असे बुरुज

असतात.गडाच्या दृष्टीने किती महत्वाचे आहे हे याच्या नावातच

समजते..संरक्षणाच्या दृष्टीने गडाला घातलेले हे चिलखतच, आणि याचे सर्वोत्तम उदाहरण म्हणजे राजगडची संजिवनी माची, अद्भूत, अविश्वासनीय, अकल्पनिय असे हे बांधकाम...नेहमीच्या बुरुजाला बाहेरून अजून एका बुरुजाचे संर-क्षण म्हणजे चिलखती बुरुज... रायगडावरही असा चिलखती बुरुज आपल्याला पहायला

मिळतो. शत्रूच्या हल्ल्यात चिलखती बुरुज तटबंदी ढासळलीच तर आतला बुरुज पूर्ण शाबूत रहावा अशी ही योजना.अतिशय संरक्षणात्मक आणि अप्रतिम अशी ही बांधणी.

9)- *फांजी - तटबंदीवर भिंतीवरील आतील बाजूस सपाटी करण्यात येत असे त्याला फांजी असे म्हणतात. पहारेक-यांना गस्त घालण्यासाठी याचा उपयोग होत असे. फांजीवर पोचण्यासाठी ठिक-ठिकाणी तटबंदीवर सोपान बनवलेले असतात.गस्त घालण्यासाठी,पहा-यावेळी सैनिकांना तटबंदी वर पहारा देण्यासाठी, फिरण्यासाठी याचा वापर होत असे.

10) *जंग्या/झरोके - किल्ल्याच्या तटाला आतील बाजूकडून बंदुकीचा, बाणांचा मारा शत्रूवर करण्यासाठी छिद्र,भोके असतात त्यांना जंग्या असे म्हणतात, याची दिशा प्रामुख्याने खालच्या बाजूस तिरपी असते,किल्ल्याच्या आतून श-त्रूला बंदूक ,बाणाने सहज टिपता येईल अशी याची रचना असते.तटाच्या आतूनच शत्रूला न दिसता शत्रूवर मारा करण्यास याचा अगदी योग्य वापर होई.गडावर प्रत्येक ठिकाणी ही रचना आपल्याला आढळून येते.

11) *चर्या- तटबंदीवर ,द्वारावर ,बुरूजांवर पाकळ्यासारखे,त्रिकोणी,पंचकोणी आकाराचे दगड बसवलेले असतात त्यांना चर्या असे म्हणतात. याच्या आड लपून शत्रूवर माराही करता येतो तसेच या मुळे किल्ल्याच्या सौंदर्यातही भर पडते. अशी वेगवेगळ्या आकारातील रचना आढळून येते.

उदा: राजगड - राजमार्ग

12) *माची - माची म्हणजे गडाची पहिली सपाटीची जागा,बालेकिल्ल्या खालील लांब पसरलेले पठार,मुख्य गडा-पासून कमी उंचीची ही बाजू आणि म्हणूनच

संरक्षणाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची. माचीचे सर्वोत्कृष्ट उदाहरण म्हटले तर संजिवनी, सुवेळा, झुंजार अशी काही ठळक उदाहरणे घेता येतील. माचीच्या भौगोलिक रचनेवरून त्याचा वापर केला जात होता. जसे की राजगडची पद्मावती माची. या माची-च्या प्रचंड विस्तारामुळे, सपाटीमुळे माचीवरच वाडे, सदर, कोठारे, तलाव व इतर इमारतींची बांधकामे पहायला मिळतात. राजगड हा किल्ला माचीच्या दृष्टीने परिपूर्ण असाच आहे या गडाला असणा-या तीनही माच्या दुर्ग-बांधणीतील अद्भूत नमुनाच आहेत.. संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्वाची अस-णारी संजीवनी माची, सुवेळा माची संजीवनीचे दुहेरी तिहेरी तटबंदीचे बांधकाम, बुरुज, चिलखती बुरुज ह्या तीनही माच्या म्हणजे एक स्वतंत्र किल्लाच असे हे दुर्गबांधणीतील अद्भूत अचंबित करणारे बांधकाम आपल्याला पहायला भेटते. प्रत्येक गडाला माची असतेच असे नाही.

13) *बालेकिल्ला- बालेकिल्ला म्हणजे सोप्या भाषेत म्हटले तर किल्ल्यावर किल्ला, किल्ल्याची सर्वोच्च जागा. सर्वोत्कृष्ट उदाहरण राजगड चा अभेद्य बालेकिल्ला. इतर गडांपेक्षा सर्वात उंच असा राजगडचा बालेकिल्ला आहे. बालेकिल्ल्यावर प्रामुख्याने महत्त्वाच्या सदर, वाडे, राजवाडा इ अशा इमारती असत. बालेकिल्ल्यावरून आक्रमणाच्या वेळी थोड्या शिबंदीसहही शत्रूला तोंड देता येई.

14) *महादरवाजा - गडाचा हा मुख्य दरवाजा, संरक्षणाच्या, गडाच्या दृष्टीने याची बांधणी, संरक्षण बाजू अतिशय महत्त्वाची, म्हणूनच शिवरायांच्या दुर्गबांधणीतील एक अद्भूत प्रयोग आपल्याला पहायला मिळतो, तो म्हणजे महादरवाजाची गोमुखी बांधणी.

.उदा-रायगड, प्रतापगड, सिंधुदुर्ग आदी.. दोन बुरुजांच्या कवेत अगदी शेवटपर्यंत न दिसता बेमुलाग पद्धतीने लपवलेली ही बांधणी. भक्कम बुरुज, अरुंद अधिक चढाच्या पाय-या ही काही खास वैशिष्ट्ये. शत्रूला अगदी शेवटपर्यंत न दिसता दोन

भक्कम बुरुजांच्या मध्ये लपवलेली अशी ही गोमुखी बांधनी.दरवाजावर सतत पहारा तसेच संरक्षणाच्या दृष्टीने जंग्या झरोके अशी केलेली आढळते पहारेक-यांच्या सोयीसाठी देवड्यांची रचना दरवाजातच पहायला मिळते.गडाला महादरवाजा खेरीज एक, दोन असे वेगवेगळे दरवाजे असत.

15) *दिंडीदरवाजा - मुख्य दरवाजालाच असलेला लहान दरवाजा.जाण्याऐण्यास वापरण्यासाठी.रोजच्या वापरासाठी.

16) अडसर - गडाचा लाकडी दरवाजा बंद केल्यानंतर, आतील बाजूने आडवे लाकूड लावून बाहेरून दरवाजा उघडता येऊ नये यासाठी केलेली सोय.

17) खिळे - गडाच्या लाकडी व्दारावर बाहेरील बाजूने अणकुचीदार विविध आकाराचे खिळे बसविले जात. शत्रूने, हत्तीने द्वाराला धडका दिल्यावर याद्वारे दरवाजांचे संरक्षण होई.

18) नाळ - तटबंदीच्या दोन तटांमध्ये विशिष्ट अंतर ठेवून, बोळीसारख्या जागेची केलेली रचना म्हणजे नाळ होय. शत्रूची दिशाभूल करण्यासाठी व शत्रूला गांगरून सोडण्यासाठी ही रचना विशेष उपयुक्त अशी. यासंदर्भात शिवछत्रपतींनी निर्मिलेल्या राजगडच्या संजीवनी माचीची नाळयुक्त तटबंदीची रचना विशेष पाहाण्यासारखी आहे.दोन तटबंदीमध्ये विशिष्ट अंतर सोडून याची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी रचना आहे.

19) *देवडी-मुख्य दरवाजामध्येच दरवा-ज्याच्या बाजूला असलेली,दरवाजावर तैनात असलेल्या सैनीकांच्या,पहारेक-यांच्या बसण्याची ,विश्रांतीची, पहारा देण्याची जागा, चौकी.

20) चौकी - गडावर येणा-या वाटांवर सुरक्षेच्या दृष्टीने पहा-याच्या चौक्या असत. येणा-या लोकांवर नजर ठेवणे, पाहणी करणे इ कामे चौकीवर नेमलेले सैनिक करत.

21) गस्त - गडावर सैनिकांनी रात्री दिवसा दिलेला सशस्त्र पहारा म्हणजे गस्त होय. ही गडाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाची गोष्ट.विशिष्ट हत्यारबंद सैनिकासह ठराविक वेळी पहारा,गस्त दिली जाई.

22) *नगरखाना - नगरखाना म्हणजे गडावरील विशिष्ट,कार्यक्रमाच्या,सुचनेच्या प्नसंगी ,सुचना देण्यासाठी ,इशा-याच्या वेळी नगरा,शिंग,तुतारी व इतर वाद्य वाजवण्याची सर्वोच्च जागा.

23) *सोपान मार्ग - तटबंदीवर,गडावर ठिकठिकाणी,ये जा करण्यासाठी असलेला दादर,जिना,पायरी मार्ग म्हणजे सोपान मार्ग. गडावर उंच ठिकाणी किंवा दरवाजा,बुरुज,तटबंदीवर ये जा करण्यासाठी याचा वापर होई.

24) दरबार- राज्याच्या वाटचाली संदर्भात,विशेष सण ,समारंभ, कार्यक्रम गडावरील महत्वाच्या निर्णय प्रसंगी एकत्र सभा,चर्चा करण्याची जागा. राजधानी रायगडावर असा दरबार आपणास पहावयास भेटतो. या दरबारातील सर्वोच्च क्षण म्हणजे राज्याभिषेक सोहळा होय.

25) *मेट - गडावर चढून जाताना वाटेत घरे असलेली ,वस्ती असलेली जागा म्हणजे मेट. गडावर जाणा-या वाटा ,लोक यांवर लक्ष ठेवणे हे या मेटकरांचे

काम.या मेटांना विशिष्ट अशी नावे असत,जसे रायगडावर आंब्याचे मेट ,सावंतांचे मेट इ.मेटांची नावे आढळतात.

गडाच्या सुरक्षेच्या,संरक्षणाच्या दृष्टीने ही मेटे अतिशय उपयोगी.

26) *पहारा- गडाच्या मुख्य जागा सोडून अवघड,अनघट खळग्याच्या जागा असत अशा ठिकाणी खबरदारी म्हणून पहारे नेमले जात. अशा खळग्यांना विशिष्ट नावे व पहारेकरी असत.पहारेकरी संख्या त्या त्या भागानुसार असत.रात्रीची गस्त घालणे हे यांचे मुख्य काम. उदा: रायगड - महाद्वाराचा खळगा,निवडुंगीचा खळगा,हिरकणीचा खळगा इ.

27) *घेरा- एका विशिष्ट गडाचा घेरा म्हणजे त्या गडाच्या पायथ्याशी,आसपास असलेली सर्व गावे, सर्व मुलुख,बाजूला परिसर म्हणजे त्या गडाचा घेरा होय.

28) *गुहा - अनेक गडावर आपल्याला गुहा आढळून येतात काही नैसर्गिक तर काही मानवनिर्मित... संरक्षणाच्या दृष्टीने सुद्धा याचा वापर गडासाठी होत असे.काही ठिकाणी काही विशिष्ट साधनसामुग्री साठविण्यासाठी ही याचा वापर होई.

29) भुयारे - गडावरून आपत्कालीन वेळी शिताफीने,गुप्तरितीने निसटण्यासाठी बाहेर पडण्यासाठी जमिनितून खोदून ,बांधकाम करून केलेले मार्ग. आज गडावर सहसा अशी जागा आढळून येत नाहीत. तर काही ठिकाणी नैसर्गिक स्थितिमुळे बुजलेल्या अवस्थेत आढळतात.

30) *नेढे- नेढे म्हणजे गडाला,कड्याला एखाद्या ठिकाणी नैसर्गिक पणे आरपार पडलेले विशिष्ट आकाराचे छिंद्र,भगदाड. उदा :राजगड,रतनगड इ.

31)- *चोरदिंडी -

"....किल्ल्यास एक दरवाजा थोर अयब आहे, याकरिता गड पाहून एक, दोन, तीन दरवाजे तशाच चोरदिंड्या करून ठेवाव्या, त्यामध्ये हमेशा राबत्यास पाहिजे तितक्या ठेवून वरकड दरवाजे व दिंड्या चिणून टाकाव्या...." शिवछत्रपतींच्या आज्ञापत्रातानुसार किल्ल्यास मुख्य दरवाजा खेरीस दुसरे दरवाजे, चोरदिंड्या असाव्यात. यानुसार आपल्याला किल्ल्यावर असे दरवाजे तटबंदीमध्ये, गडाच्या अपरिचित बाजूला, दुर्गम ठिकाणी याची बांधणी आढळून येते. एखाद्या संकटाच्या वेळी, अडचणीच्या वेळी निसटून जाण्यास याचा उपयोग होई.

32) *चुन्याचा घाणा - गडाच्या बांधकामामध्ये प्रामुख्याने चुन्याचा वापर होत असे. यासाठी चुना दळण्यासाठी घाण्याचा वापर केला जाई, घाण्याच्या सहाय्याने चुना गडा-वरच बनवला जाई. यामध्ये गुळ, भाता-चे तूस, पाणी इ. पदार्थांचे मिश्रण दगडी जात्याने बैलांमार्फत फिरवले जात असे. असे घाणे आज आपल्या-ला रोहिडा, तिकोणा, विसापूर, विजयदुर्ग अशा गडांवर पहायला भेटतात.

33) *तोफा - किल्ल्यातील संरक्षणासाठी लढाऊ दृष्टीने अविभाज्य घटक. तोफा या साधारण ओतिव, घडीव आणि बांगडी प्रका-राच्या पहायला मिळतात. ओतिव म्हणजे धातू वितळवून साच्यात ओतून तयार केलेली तसेच घडीव म्हणजे नावाप्रमाणे घडवलेली. गडा-वर गडाच्या आवाक्यानुसार तोफा असत याच्या आकार व्यासावर मा-याचा टप्पा ठरतो.. तोफा या प्रामुख्याने मिश्र धातूच्या बनवल्या जात जसे की लोखंडी, पंचधातू, पितळी इ. प्रत्येक तोफेची मारा करण्याची क्षमता वेगवेगळी असते.

34) *शिबंदीची घरटी- गडावर आवश्यकतेनुसार शिबंदीची व्यवस्था असत . यामध्ये सर्व अधिकारी, सेना-पती, व इतर सैन्य सर्वांच्या राहण्याची व्यवस्था

केलेली असत.रायगडावर सर्व शिबंदी ही जगदीश्वराच्या पुढील भागा-त असे..आज आपण त्या घरांचे चौधरे तेथे पाहू शकतो.प्रत्येक गडावर त्याच्या आवाक्यानुसार शिबंदी/सैन्य संखेनुसार ठेवले जाई.

35) *टाके/तलाव -

गड बांधताना सुरवातीला पाणी पाहूनच काम चालू होई..तलाव खोद-ताना निघालेला सर्व दगड तटबंदी व इतर बांधकामासाठी वापरला जाई प्र-त्येक गडावर आपल्याला अनेक टाकी तलाव विशिष्ट नावाने पहायला मिळतात.कोणत्याही किल्ल्यावर पाणी ही महत्त्वाची गरज आहेच,तो कायमस्वरूपी असावा तसेच गडावर सर्व शिबंदीला लागेल एवढे पाणी हवेच त्यासाठी काही ठिकाणी खोदून तर काही ठिकाणी बांधीव तलाव टाकी ,विहिरी गडावर निर्मिले जात.गडाच्या महत्त्वाच्या गरजांच्या दृष्टीने पाणी ही अतिशय महत्त्वाची गोष्ट आहे.

36) *बंधारा - गडावरील पाणलो-टाच्या ठिकाणी बांध घालून पावसाळ्यातील पाण्याचा साठा केला जाई. गडावर अतिरिक्त पाणी साठा यामुळे उपलब्ध होई.गडावरील विविध कामांसाठी ,पिण्यासाठी,वापरासाठी या पाण्याचा वापर केला जाई.

37)- *सदर- सदर ही गडाची अति-शय महत्त्वाची जागा , यावरूनच कामकाजाचे,न्यायाचे अतिशय महत्त्वाचे निर्णय,बैठका , न्यायनिवाडे केले जात.महत्त्वाचे कार्यक्रम सदरेवर भरवले जात.

सदर ही गडा-नुसार बालेकिल्ल्यावर ,माचीवर अशा वेगवेगळ्या प्रकारे आढळून येते.यामध्ये राजसदर, किल्लेदाराची सदर,तटसरनौबताची सदर इ. प्रकारही आढळून येतात.

38)- *राजवाडा - गडावर राजाच्या,राजकुटुंबाच्या राहण्याची केलेली विशेष सोय. शिवरायांच्या राजवाड्यांचे अवशेष आज आपण रायगड,राजगड अशा गडावर पाहू शकतो.

आपल्या सर्वांसाठी पवित्र, वंदनीय अशी जागा.

39) *ध्वजस्तंभ-किल्ल्यावर राज्य करणा-या,नांदणा-या,राजवट करणा-या साम्राज्याचे,

स्वराज्याचे निशाण लावण्याची जागा.प्रामुख्याने उंच ठिकाणी बुरूजावर असे.

40)- *धान्यकोठारे- गडावरील धान्य साठविण्याची जागा.गडावरील कुवतीनुसार धान्य साठवण्यास विविध कोठारे असत.गडावरील लोकांच्या उपजिविकेसाठी धान्य साठा अतिशय महत्त्वाची गोष्ट. उंदीर, किडा-मुंगी,वाळवी,पाऊस यांचा उपद्रव होणार नाही अशा पद्धतीने कोठारे बांधली जात.उन ,वारा पाऊस इ गोष्टींपासून वाचण्यासाठी भक्कम अशी रचना केली जाई.

41) *दारूकोठारे-

हा गडावरील अतिशय महत्त्वाचा साठा,गड लढविण्यास तोफांसाठी दारूसाठी ही अतिशय महत्त्वाची गोष्ट.दारूकोठारे प्रामुख्याने मुख्य वस्तीपासून दूर असत.याची विशिष्ट प्रकारची भक्कम अशी बांधणी केली जाई.किल्ला फार काळ झुंजत ठेवण्यासाठी,पाणी आणि धान्यसाठ्याबरोबरच ,दारूसाठीही विशेष काळजीने जपला जाई.वरील तीन गोष्टी गडावर जेवढ्या मुबलक प्रमाणात तेवढाच जास्त काळ गडावरून शत्रूशी तोंड देता येई.

याबाबत ही आज्ञापत्रात उल्लेख आढळतात जसे की.....

"...दारूखाना घराजवळ घराचे वारियाखालें नसावा.सदरेपासून

सुमारांत जागा पाहून भोंवतें निर्गुडी आदिकरून झाडाचें दाट कुसूं घालून बांधावा.तळघर करावें तळघरात गच्च करावा.त्यांत माच घालून त्या घरीं दारूचे बस्ते ,मडकी ठेवावी.बाण होके आदिकरून मध्यघरात ठेवावे.सरदी पावों न द्यावी.आठ पंधरा दिवसी हवालदारानें येऊन दारू,बाण,होके आदिकरून बाहेर काढून उष्ण देऊन मुद्रा करून ठेवीत जावें.दारूखान्यास नेहमी राखणेस लोक ठेवावे. त्याणी रात्रंदिवस पाहरियाप्रमाणें जागत जावें.परवानगीविरहित आसपास मनुष्य येऊं न द्यावे...."

42) *खलबतखाना- गुप्त वाटा-घाटी चर्चा करण्याची संरक्षीत जागा.

महत्वाच्या मोहीमेचा ,नियोजनांचा आढावा घेण्यासाठी ,खासगी चर्चेसाठी असलेली जागा. गुप्त हेरांकडून ,जासूसांकडून आलेल्या माहितीची गुप्त रितीने चर्चा करण्याची संरक्षित खाजगी जागा.

43) *शस्त्रागार- गडावरील सर्व शस्त्रसामग्री ,लढाईसाठी लागणारे सर्व शस्त्रे साठा ज्यामध्ये,ढाल तलवारी,बंदूका ,चिलखत,भाले,पट्टे,इ सर्व महत्त्वाची, गरजेची शस्त्र शस्त्रास्त्रे ठेवण्याची जागा.

44) *वस्त्रागार - गडावर आवश्यक असणारी ,विविध कारणांसाठी लागणारी ,सर्व प्रकारची शाही वस्त्रे ठेवण्याची जागा शेल,कमरपट्टे,गादी,तक्के,लोड,पडदे सर्व कापड ,वस्त्र इ .

45) *मंदिरे - दैनंदिन पुजेसाठी आवश्यक असणारी , विविध देवदेवतांची,नानाविध प्रकारची सुरेख बांधणीतील मंदिरे

प्रत्येक गडावर आपल्याला नक्कीच आढळतात,वेगवेगळ्या देवदेवतांची मंदिरे गडावर असत.याखेरीज गडावर

विशिष्ट ठिकाणी कोरलेली देवदेवतांची शिल्पे ,शिलालेख,अशा भरपूर गोष्टी अजूनही गडांवर आढळतात.

46) *जवाहिरखाना/कोषागार-

जड-जवाहिर, हिरे,मानके,दागिने अशी मौल्यवान वस्तू ठेवण्याची जागा.
स्वराज्यातील सर्व मौल्यवान ऐवजी,कर रूपाने, लुटीच्या रूपाने मिळालेला सर्व ऐवज ,सुरक्षित ठिकाणी वेगवेगळ्या ठिकाणी ठेवण्यासाठी केलेली सोय.

47) *दफतरखाना- सर्व प्रकारचे चालणारे कामकाज, परस्परांमधील पत्रव्यवहार, खाजगी दस्ताऐवज,

गडावरील सर्व ऐतिहासिक कागदपत्रे, पत्रे ,नोंदी, दस्ताऐवज, ठेवण्याची सुरक्षित जागा.

48) *टांकसाळ- वेगवेगळ्या साम्राज्याची, स्वतःची दैनंदिन व्यवहारातील नाणी,शिवके इ चलने तयार करण्याचा कारखाना. शिवकालीन

शिवराई,होन अशी स्वराज्याची मौल्यवान नाणी पाडण्याचा कारखाना ,टांकसाळ रायगडावर होती.

49) *शौचकुप-

साडेतीनशे वर्षांपूर्वी गडावर निर्मिलेला वैज्ञानिक प्रयोग. प्रत्येकाने अभ्यासावा असा प्रयोग. अनेक शिवकालीन गडावर शौचकूपांची रचना केलेली आढळते,वाड्यांमध्ये ,घरांमध्ये ,पहारेक-यांसाठी तटबंदी मध्ये असे शौचकुप आढळून येतात. पहारेक-यासाठी खास तटबंदी मध्येच अशी रचना केलेली पहायला भेटते.

उदा:रायगड ,राजगड, सिंधुदुर्ग, प्रतापगड इ.

50) *अंधारकोठड्या- गुन्हा केलेल्या

गुन्हेगारांना,फितूरांना ,आरोपींना,शिक्षा म्हणून कैद्यांना कैदेत ठेवण्याच्या,डांबून ठेवण्याच्या संरक्षित कोठड्या.

51) *पागा - गडावर येणारे घोडे, प्राणी यांच्या राहण्यासाठी,त्यांना बांधण्यासाठी केलेली निवा-याची सोय.

52) *उष्ट्रखाना - उष्ट्रखाना म्हणजे उंटशाळा ,उंट या प्राण्यांची बांधण्यासाठी केलेली सोय.

53) *पिलखाना /हत्तीशाळा- गडावर असलेल्या,सैन्य दलात असलेल्या हत्तींना राहण्याची ,निवा-याची केलेली सोय,जागा.

54) *तालीमखाना- तालीमखाना म्हणजे मल्लशाळा .पैलवान मल्लांचा आखाडा तालीम.

55) *अंबरखाना- गडावर धान्य साठविण्यासाठी बांधलेली इमारत.

56) *कडेलोट कडा - कैद्यांना ,फितूरांना,गुन्हेगारांना शिक्षा देण्यासाठी गडावरील एक राखीव जागा कडा.शिक्षा सुनाविल्यानंतर कैद्यांचा अशा ठिकाणाहून कडेलोट केला जाई.

उदा: रायगडचा टकमक कडा , शिवनेरी कडेलोट कडा.

57) *शिल्पे-

प्रत्येक किल्ल्यावर प्रवेशद्वारावर, तटावर ,मंदिरावर आपल्याला विविध प्रकारची शिल्पे आढळून येतात. जसे कि हत्ती, शरभ, सिंह, गंडभेरूड असे प्राणी तसेच दरवाजावर ,तटावर देव-देवता गणेश, मारूती इ. देवतांची पाना फुलांची विविध शिल्पे आढळतात.

वेगवेगळ्या उद्देशाने, वेगवेगळ्या साम्राज्याची ओळख, ताकद दर्शविण्यासाठी कोरलेले विशिष्ट आकाराचे ,चित्रांचे दगड.

58) *शिलालेख-

अनेक गडावर वेगवेगळ्या भाषेचे शिलालेख कोरलेले असतात. शिलालेख हे प्रामुख्याने उठावाचे किंवा खोदिव अक्षराचे असतात, शिलालेखातून किल्ल्यांचा, बांधकामाचा विविध राजवटींचा ऐतिहासिक उल्लेख, दस्तावेज आपल्याला मिळतो. किल्ल्यांची बांधणी, पुनर्बांधणी, डागडुजी काही ऐतिहासिक व्यक्तींचे उल्लेख, गडाबद्दलचा इतिहास, तेथील राजवटीची ओळख अशा महत्वपूर्ण गोष्टींची माहिती शिलालेखांच्या माध्यमातून कळते.

59) जोते/चौथरा- गडावरील वास्तूंचा, घरांचा पाया. घडीव मजबूत दगडांनी बांधून यावर वरील बांधकाम केले जाई.

60) *समाधी -

. गडावर, गडाच्या पायथ्याशी,

, गावांमध्ये , शूरवीरांच्या , राजघराण्यातील व्यक्तींच्या स्मरणार्थ उभारलेली छत्री.

61) *सतीशिळा- सती गेलेल्या स्त्रीच्या स्मरणार्थ केलेले शिल्प.पतिच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या चितेमध्ये सती गेलेल्या स्त्रीच्या स्मरणार्थ एका दगडी शिळेवर विशिष्ट आकाराचे शिल्प कोरले जात ज्याला सतीशिळा असे म्हणतात.

साधा-रण सतीशिळा गडावर तसेच अनेक गावांमध्ये ,परिसरात आढळून येतात.यामध्ये त्या प्रसंगाचे प्रतिकात्मक चित्र कोरले जाई.

62) *वीरगळ - वीरगळ म्हणजे वीरपुरुषांच्या स्मरणार्थ उभारलेला स्तंभ, युद्धात, संग्रामात ,युद्धभूमीत वीरमरण आलेल्या,धारातिर्थी पडलेल्या सैनिकाच्या ,वीराच्या स्मरणार्थ दगडी शिळेवर विशिष्ट शिल्पांच्या आधारे कोरलेला दगड वीरगळ म्हणून ओळखला जातो. यामध्ये वीराच्या पराक्रमावरून,लढाईच्या वर्णनावरून वेगवेगळ्या आकाराचे , वेगवेगळी माहिती सांगणारे वीरगळ कोरले जात.असे बरेचसे दुर्लक्षित विरगळ आज अस्ताव्यस्त अवस्थेत किल्ले, गावे इ ब-याच ठिकाणी दुर्लक्षित स्थितीत पडून आहेत.

63) *खंदक- शत्रूला किल्ल्याभोवती भिडता येऊ नये यासाठी किल्ल्याभोवती विशिष्ट खोलीचा,वेगवेगळ्या दृष्टीने ,खोदलेला संरक्षीत चर म्हणजे खंदक होय. खंदक हा प्रामुख्याने भुईकोट किल्ल्याभोवती खोदला जातो.भुईकोट किल्ल्याभोवती खंदक खोदून एकप्रकारे किल्ल्याला संरक्षीत केले जाते. शत्रूला सहजपणे किल्ल्याला भिडता येऊ नये या साठी केलेली ही खास योजना ,खंदकामध्ये पाणी मगरी, साप असे प्राणी सोडले जात ,जेणेकरून एक-प्रकारे भुईकोट किल्ल्याभोवती हे सुरक्षाकवच होते.खंदकावरून जाण्यायेण्यासाठी काढता घालता येणारा पूल बसविला जाई.

उदा:किल्ले चाकण , यशवंतगड इ.

गडावर असणा-या या सर्व महत्त्वाच्या बाबी,गडाचे हे दुर्गावशेष,

गडाला एक गडाचे परिपूर्ण रूप देतात.....

.... शिवदुर्गबांधनीतील अनेक

प्रयोग आजही आपल्याला अचंबित

करतात.गडकोट पाहता पाहता हे दुर्गावशेष अभ्यासले तर या गडांची परिपूर्ण
भटकंती नक्कीच होईल.

साभार; अमित निंबाळकर

दुर्गजागर

दुर्गप्रेमींना पत्र.

म्हणजे तरी यावेगळ काय असतं ! गडे हो !

अवघ्या महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून या दुर्गदर्शनासाठी या. आपापले उद्योग एक्या अंगास सारून या. दो चौ दिसांची सवड काढून या. पण हे दुर्ग म्हणजे काही लोणावळा, माथेरान किंवा आपल महाबळेश्वर नव्हे. नुसत डोंगर चढण आहे. रान तुडवण आहे. स्वतःचं अंथरुण पांघरुण पाठीवर वागवीत रानोमाळ हिंडाव लागतं.

तिथं असतो भराट वारा. असतं कळा कळा तापणार ऊनं. असतात मोकाट डोंगरदरे. पण हे आव्हान असतं जिद्दीला. पुरुषार्थाला ! ध्यानात घ्या, तिथं आपले पराक्रमी पूर्वज काही एक इतिहास घडवून गेले आहेत. कित्येकदा त्यांचा जय झाला. कित्येकदा पराभवही. कधी कधी दुर्गुणांनी त्यांच्यावर मात केली असेल. हे बलवंत दुर्ग मुकाट्यान शत्रूच्या ताब्यात द्यावे लागले असतील त्यांना.

त्या सगळ्या प्राचीन इतिहासाच स्मरण हा आहे या दुर्गभ्रमंतीमागचा उद्देश !

आपल्या पूर्वजांनी दुर्ग ही तीर्थक्षेत्रे मानली होती. प्राणापलीकडे जपली होती. रामचंद्रपंत अमात्यांची आज्ञापत्र तर तुम्हास ठावकीच आहेत. त्यात म्हटलं आहे. 'संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग. दुर्ग नसता मोकळा देश परचक्र येताच निराश्रय, प्रजाभग्न होऊन उद्ध्वस्त होतो. देश उद्ध्वस्त झालीयावरी राज्य असे कोणास म्हणावे ? याकरीता पूर्वी जेजे राजे झाले, त्यांनी आधी देशामध्ये दुर्ग बांधून तो तो देश शाश्वत करून घेतला आणि आले परचक्र संकट दुर्गाश्रयी परीहार केले. हे राज्यतर तीर्थरूप थोरले कैलासस्वामींनी गडांवरूनच निर्माण केले.'

आज्ञापत्रात आणिक म्हटलं आहे. 'गडकोट विरहीत जे राज्य ते अभ्रपटल न्याय आहे. या करीता ज्यास राज्य पाहीजे त्यांनी गडकोट हेच राज्य, गडकोट म्हणजे राज्याचे मूळ, गडकोट म्हणजे खजीना, गडकोट म्हणजे सैन्याचे बळ, गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे आपली वसती स्थळे, गडकोट म्हणजे आपले

सुखनिद्रागार किंबहूना गडकोट म्हणजे आपले प्राणसंरक्षण असे चित्तास आणून कोणाचे भरवशांवर न राहता त्याचे संरक्षण करणे.'

आसे हे सर्वात रक्षणीय जे गडकोट तीर्थ होय, त्याचा आज काय उपयोग असा नाठाळ प्रश्नं तुमच्या मनी उपजेल. त्याच एकच उत्तर आहे, आज दुर्गाऐवजी मतदारसंघ बांधले जातात. त्यांची उपेक्षा करणाऱ्या लोकप्रतिनिधींना कशाचेही संरक्षण करता येणार नाही हा अभ्रपटल न्याय आजही आहेच. म्हणून जे गडकोट तीर्थ एकेकाळी रक्षणीय होती, त्यांचा निदानपणी अनादर तरी करू नये.

आपल्या महाराष्ट्रात उणेपुणे लहानमोठे सुमारे पाचशे किल्ले. बखरीत उल्लेख आहे, 'हजरतीस तीनशे साठ किल्ले आहेत!' यापैकी उणेपुणे अडीचशे गड तरी मी पाहिले. अगदी स्वस्थपणे पाहिले. घाई-गडबड कसलीच नव्हती.

गड कसा पाहावा याचं एक तंत्र आहे. तो धावता पळता पहाता उपयोगाचा नाही. त्याची भौगोलीक पार्श्वभूमी, त्याचं नकाशातील स्थान, संरक्षणदृष्ट्या त्याचं महत्वं, त्याच्या जवळ असलेले घाट, मैदान, खिंडी, पठार, नद्या, ओढे, रणक्षेत्र, त्यावर चढायचे मार्ग, त्यावरून दिसणारा प्रदेश, त्या प्रदेशातील किल्ले, शिखरं, त्यांची मजबूती, त्यावरील पाण्याची ठिकाणं-हौद, तलाव, त्याचे तट, त्याचे बुरूज, त्याची प्रवेशद्वारं.... हे सगळं कसं नीट तपासलं पाहिजे, तरचं त्याचं महत्त्व ध्यानी येतं.

धावता पळता किल्ला बघायला तो काही भोज्जा नव्हे ! धावता पळता त्याला नुसतं शिउन जाणं म्हणजे त्याचाही अपमान, अपलाही. असं करू नयेरे बाळांनो !

इतिहास हा प्रकाशदीप आहे. उणंदुणं सर्व स्वच्छ दाखविणारा. काय त्यागलं पाहिजे, काय स्वीकारलं पाहिजे, हे आपलं आपणच ठरवायचं असतं.

ज्याचं स्मरण होताच मस्तक नम्र होते, बाहू स्फुरण पावतात, शरीरावर रोमावळी उभ्या ठाकतात, तो दिग्विजयी शिवाजी राजा यानं चार-दोन रात्री तरी या किल्ल्यांवर घालविल्या आहेत. तेव्हा -

'शिवरायाचे कैसे बोलणे, शिवरायाचे कैसे चालणे, शिवरायाची सलगी देणे कैसे असे' ....ते या तटाबुरूजांनी अनुभवलं असणार !

या तटा बुरुजांना जर वाचा फुटली तर हे आपल्या कानी ते गुज कुजबुजतील. म्हणतील, 'होय गडेहो, तो पवित्रात्मा आम्ही कोणे एके काळी आमच्या अंगाखांद्यावर वागविला आहे.'

कोण्या एका स्थानाचं ते अपूर्वत्व आम्ही ध्यानी घेत नाही. जिथं आमचे शूर पूर्वज निकरानं झुंजले, तिथं आम्ही चेंडू फळीचे डाव मांडतो !

ज्या पाषाण खंडावर बसून त्यांनी आपल्या घावाच आसूद निरपून काढलं, तिथं आम्ही विड्या विझवतो !

हे असं करता नये...

इतिहास ध्यानी घेत नाही तोवर तो केवळ एक भूमीखंड असतो. इतिहासाचा दीप मनी उजळता क्षणी ती पवित्र युद्धभूमी होते. इथल्या मातीच्या प्रत्येक ढेकळाला त्या शूर पूर्वजांनी धरतीवर सांडलेल्या रक्ताचा गंध आहे.

तो आपल्याला जाणवायला हवा. मग ही दुर्ग यात्रा सुफळ संपूर्ण होते. एरवी नुसती पायपिटी होते. यावेगळं अगदी निसर्गसौंदर्याच्या दृष्टीनं जरी किल्ल्यांकडे पाहायचं म्हटलं तरी अशी ही रोमहर्षक, अशी ही चैतन्यमय, अशी ही वय विसरून टाकणारी, अशी ही तरुणाईस हाक घालणारी स्फूर्तीस्थळे अन्यत्र शोधून सापडायची नाहीत.

किल्ल्यांवरून दिसणारे सुर्योदय आणि सुर्यास्त हे तर अपूर्व दृश्य आहे. किल्ल्यांवरून रात्री घडणारे नक्षत्र दर्शन, हा अवर्णनीय आनंद आहे. त्याची कशाशीच तुलना करता यायची नाही. सांसारीक व्यापांपासून मन मुक्त होतं. रानावनातील पशुपक्ष्यांशी मैत्र जुळतं. स्वच्छ भराटवारा छातीत भरून घेतल्यानं आरोग्य आपला पत्ता विचारीत येतं. वाढतं वय तिथंच थांबतं. ते माघार वळतं. पाच-दहा वर्षांनी तरी तरुण झालो आहोत, असा साक्षात्कार होतो.

नाना समस्यांनी खचून भरलेल्या, काळंजून गेलेल्या जिवनातून काही क्षणं तरी बाजूस काढून जे या ऐतिहासिक स्फूर्ती स्थळांच्या दर्शनासाठी जातात त्यांना हा अनुभव आल्याशिवाय रहात नाही. साक्षात्कार, साक्षात्कार

या पत्राच स्मरण करणे हीच जयंती दिनी त्यांना विनम्र
अभिवादन.....!

#आप्पा

#गोनिदां.

अ.न

गडकोटाचे नाव

=====

१)	सज्जनगड
२)	पन्हाळगड
३)	प्रतापगड
४)	रायगड
५)	रोहीडा
६)	भवानगड
७)	केळवे किल्ला
८)	केळवे पाणकोट
९)	तांदुळवाडी
१०)	घोड्बंदरचा किल्ला
११)	मल्हारगड
१२)	वसंतगड
१३)	लोहगड
१४)	राजगड
१५)	कुलाबा

- १६) भिवगड
- १७) वरळीचा किल्ला
- १८) माहिमचा किल्ला
- १९) बांद्राचा किल्ला
- २०) काळा किल्ला
- २१) रिवा किल्ला
- २२) सायनचा किल्ला
- २३) शिवडीचा किल्ला
- २४) सांकशी किल्ला
- २५) सिंहगड

सज्जनगड(Sajjangad)

किल्ल्याची उंची:३३५०

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: शंभूमहादेव ,सातारा

श्रेणी : मध्यम

जिल्हा : सातारा

प्रतापगडाच्या पायथ्यापासून सहयाद्रीची एक उपरांग पूर्वेकडे जाते या रांगेला शंभूमहादेव या नावाने ओळखतात. या रांगेला तीन फाटे फुटलेले आहेत. त्यापैकी एका रांगेवर सज्जनगड उर्फ परळीचा किल्ला वसलेला आहे. समर्थ रामदासांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेली इथली माती प्रत्येकाने भाळी लावावी.

सातारा शहराच्या नैऋत्येस अवघ्या दहा किमी अंतरावर उरमोडी उर्फ उर्वशी नदीच्या खोऱ्यात हा दुर्ग उभा आहे.

इतिहास :

प्राचीन काळी या डोंगरावर आशवालायन ऋषींचे वास्तव्य होते, त्यामुळे या किल्ल्याला 'आशवालायनगड' म्हणू लागले. या शब्दाचा अपभ्रंश म्हणजे अस्वलगड हे देखील नाव मिळाले. या किल्ल्याची उभारणी शिलाहार राजा भोज ह्याने ११व्या शतकात केली. या गडाच्या पायथ्याशी परळी नावाचे गाव होते, म्हणूनच ह्याला परळीचा किल्ला असे देखील संबोधले जात असे. चवथा बहमनी राजा महंमदशहा (१३५८ - १३७५) याच्या कारकिर्दीत या किल्ल्याचा उल्लेख आढळतो. पुढे हा किल्ला बहमनी राज्याचे वारसदार आदिलशहा कडे गेला. इ.स.१६३२ पर्यंत फाजलखान ह्या किल्ल्याचा किल्लेदार असल्याचा उल्लेख आढळतो. २ एप्रिल १६७३ मध्ये शिवाजी राजांनी हा किल्ला आदिलशहाकडून जिंकून घेतला.

शिवरायांच्या विनंती वरून समर्थ रामदास गडावर कायमच्या वास्तव्यासाठी आले. किल्ल्याचे नामकरण करण्यात आले "सज्जनगड". राज्याभिषेकानंतर शिवाजीराजे

सज्जनगडावर समर्थांच्या दर्शनास आले. दिनांक ३/११/१६७८ रोजी शिवरायांनी संभाजी महाराजांना समर्थांकडे पाठवले, पण ३/१२/१६७८ रोजी संभाजी महाराज सज्जनगडावरून पळून जाऊन दिलेरखानाला मिळाले. शिवरायांच्या निधनानंतर १८ जानेवारी १६८२ रोजी श्री राममूर्तीची गडावर स्थापना करण्यात आली. २२ जानेवारी १६८२ मध्ये समर्थांचे निधन झाले. समर्थांनी आपल्या पश्चात सर्व अधिकार दिवाकर गोसाव्याला दिले असले तरी गडाची व्यवस्था भानजी व रामजी गोसावी यांच्याकडे सोपवली होती. पुढे यांत भांडणतंटा सुरू झाला ही गोष्ट संभाजी महाराजांच्या कानावर जाताच त्यांनी २/६/१६८२ रोजी सज्जनगडाचा मुद्राधारी जिजोती काटकर हयाला पत्र लिहले की,

“श्री स्वामी अवतार पूर्ण करण्याअगोदरच आज्ञा केली होती. ऐसे असता उद्धव गोसावी उगीच द्रव्य लोभास्तव भानजी व रामजी गोसावी यांसी कटकट करितात, तुम्ही उद्धव गोसावी यांसी पत्रे व वस्त्रे भानजी व रामजी यांजकडून देवविली म्हणून कळो आले. तरी तुम्हास ऐसे करावयाचे प्रयोजन काये व उद्धव गोसावी यांसी कटकट रावया गरज काये? या उपरी जे जे वस्त्रभाव व द्रव्य उद्धव गोसावी यांचे आधीन करविले असेली ती मागते भानजी व रामजी याचे स्वाधीन करणे. उद्धव गोसावी यांसी कटकट करू न देणे. श्री स्वामींचे पहिलीच आज्ञा करणे. वेदमूर्ती बिवाकर गोसावी यांचे विद्यमाने आम्हास श्रुत होऊन होणे. तो होईलया उपरी घालमेलीत पडावया प्रयोजन नाही. श्री स्वामींच्या समुदायांशी काडीइतके अंतर पडो न देणे या पत्रा प्रमाणे राहाटी करणे”.

या नंतर पुढे २१ एप्रिल १७०० मध्ये फतेउल्लाखानाने सज्जनगडास वेढा घातला. ६ जून १७००ला सज्जनगड मोगलांच्या ताब्यात गेला व त्याचे 'नौरसतारा' म्हणून नामकरण झाले. १७०९ मध्ये मराठ्यांनी पुन्हा किल्ला जिंकला. १८१८ मध्ये किल्ला इंग्रजांच्या हाती पडला.

पहाण्याची ठिकाणे :

गडावर शिरतांना लागणाऱ्या पहिल्या दरवाजाला 'छत्रपती शिवाजी महाराजद्वार' असे म्हणतात. हे द्वार आग्नेय दिशेस आहे. दुसरा दरवाजा पूर्वाभिमुख असून त्याला 'समर्थद्वार' असेही म्हणतात. आजही हे दरवाजे रात्री दहा नंतर बंद होतात. दुसऱ्या दारातून शिरतांना समोरच एक शिलालेख आढळतो त्याचा मराठी अर्थ

खालील प्रमाणे;

१) ऐश्वर्य तुझ्या दारातून तोंड दाखवत आहे.

२) हिंमत त्याच्या कामामुळे सर्व फुलांना प्रफुल्लीत करत आहे.

३) तू विवंचना दूर होण्याचे स्थान आहेस. परंतु पुन्हा विवंचना मुक्त आहे.

४) तुझ्या पासून सर्व विवंचना दूर होतात.

५) परेली किल्ल्यावरील इमारतीच्या दरवाज्याचा पाया ३ जनादिलाखर या तारखेस तयार झाला. आदिलशहा रेहान याने काम केले.

ज्या पायऱ्यांनी आपण गडावर प्रवेश करतो. त्या पायऱ्या संपायच्या अगोदर एक झाड लागते. या झाडापासून एक वाट उजवीकडे जाते. या वाटेने ५ मिनिटे पुढे गेल्यावर एक रामघळ लागते. ही रामघळ समर्थाची एकांतात बसण्याची जागा होती.

गडावर प्रवेश केल्यावर डावीकडे वळावे. समोरच घोड्यांना पाणी पाजण्यासाठीचे घोडाळे तळे दिसते. घोडाळे तळ्याच्या मागच्या बाजूस एक मशिदवजा इमारत आहे. तर समोरच आंगलाई देवीचे मंदिर आहे. ही देवी समर्थांना चाफळच्या राममूर्ती बरोबरच अंगापूरच्या डोहात सापडली. मंदिरा समोरच ध्वजस्तंभ आहे. नंतर आल्या मार्गाने पुन्हा तळ्यापाशी यावे व सरळ पुढे चालत जावे.

वाटेतच उपहारगृह, श्री समर्थ कार्यालय आणि धर्मशाळा लागतात. धर्मशाळेच्या समोरच सोनाळे तळे आहे. याच तळ्यातील पाणी पिण्यासाठी वापरतात. तळ्याच्या मागील बाजूस पुष्पवाटीका आहे. सोनाळे तळ्याच्या समोरून जाणारी वाट पकडावी आणि आपण मंदिराच्या आवारात येऊन पोहोचतो. समोरच पेठेतल्या मारुतीचं मंदिर आहे, तर बाजूला श्रीधर कुटी नावाचा आश्रम आहे. उजवीकडे श्रीरामाचे मंदिर, समर्थांचा मठ आणि शेजघर आहे. या ठिकाणी समर्थांच्या वापरातील सर्व वस्तू ठेवल्या आहेत. हे सर्व पाहून झाले की मंदिराच्या पुढच्या द्वारातून बाहेर पडायचे आणि डावीकडे वळावे प्रथम 'ब्रम्हपिसा' मंदिर लागते आणि पुढे गेल्यावर धाब्याच्या मारुतीचे मंदिर आहे. समोरच किल्ल्याचा तट आहे. येथून सभोवतालचा

परिसर फारच सुंदर दिसतो. गड फिरण्यास दोन तास लागतात.

पोहोचण्याच्या वाटा :

गडावर जाण्यासाठी दोन मार्ग आहेत त्यांपैकी एक गाडीमार्ग आहे

१) परळी पासून:-

सातारा ते परळी अंतर १० किमी आहे. परळी पासून गडावर जाण्यासाठी पायऱ्या आहेत. साधारण ७८० पायऱ्यांनंतर गडाचा दरवाजा लागतो. गडावर जाण्यास परळीपासून एक तास लागतो.

२) गजवाडी पासून :-

सातारा परळी रस्त्यावर परळीच्या अलीकडे ३ किमीवर गजवाडी गाव लागते. तेथून थेट गडाच्या कातळ माथ्यापर्यंत गाडीने जाता येते. येथून पुढे १०० पायऱ्यांनंतर दरवाजा लागतो. रस्त्यापासून गडावर जाण्यास १५ मिनिटे लागतात.

राहण्याची सोय :

१) गडावर राहण्यासाठी श्री समर्थ सेवा मंडळ कार्यालय तर्फे खोल्या उपलब्ध होतात.

२) गडावर धर्मशाळा देखील आहेत.

३) सज्जनगड (सेवा मंडळाच्या) खोल्याही राहण्यासाठी उपलब्ध होतात.

जेवणाची सोय :

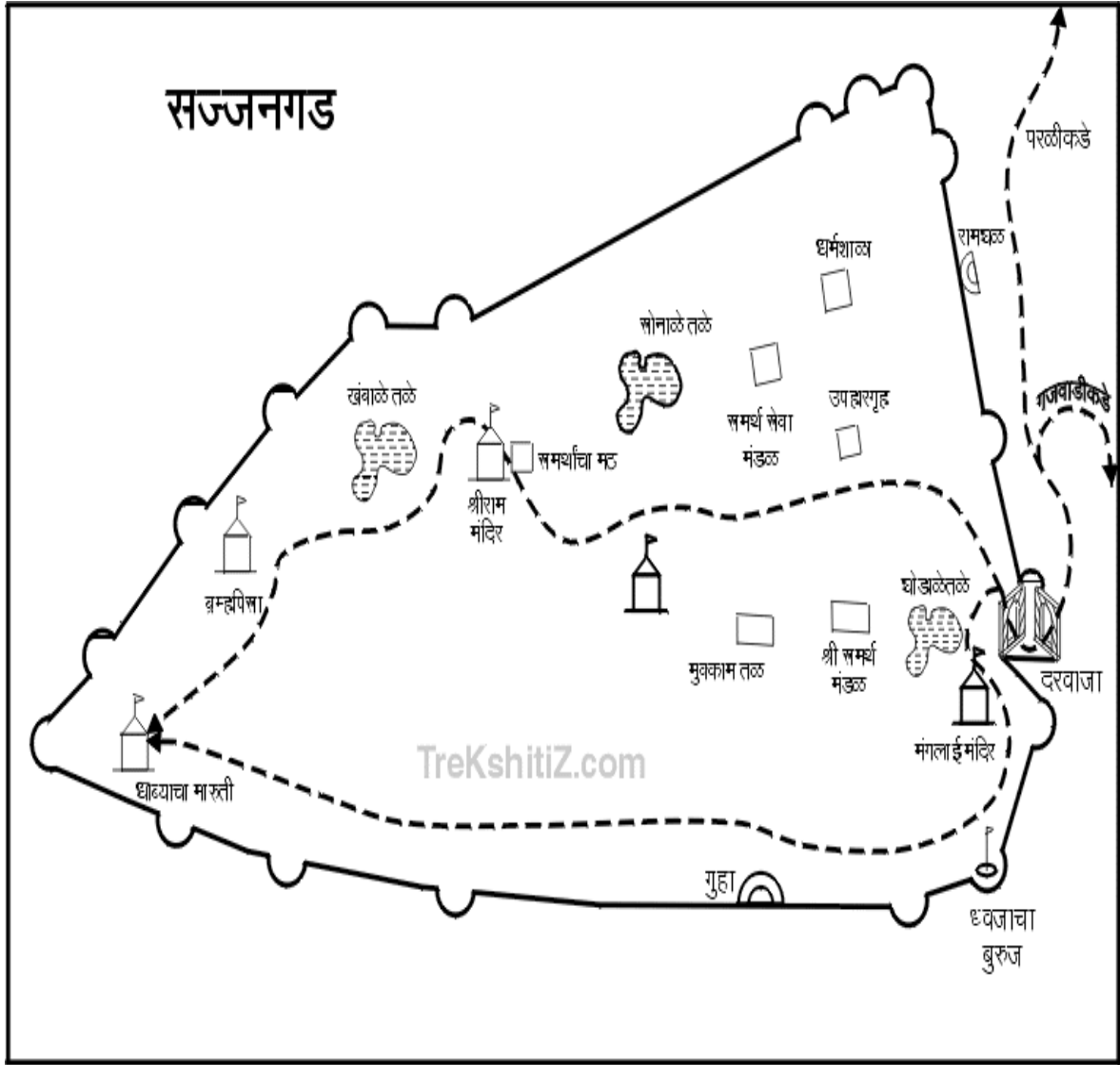
गडावर जेवण्याची सोय होते.

पाण्याची सोय :

गडावर बारामही पिण्याचे पाणी आहे.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

परळी गावातून पायऱ्यांनी

१ तास व गाडीमार्गाने १५ मिनिटे

पन्हाळगड(panhalgad)

किल्ल्याची उंची:४०४०

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: कोल्हापूर

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : कोल्हापूर

महाराष्ट्राच्या इतिहासात अनन्य साधारण महत्व असलेला किल्ला म्हणजे पन्हाळा किल्ला होय. वेगवेगळ्या काळात दोन वेळा राजधानीचा मान मिळालेला हा किल्ला आजही नांदता आहे. कोकण व घाटमाथा यांच्या सरहद्दीवर असणाऱ्या या किल्ल्यावर पाहाण्यासाठी बरीच ठिकाणे आहेत. थंड हवेचे ठिकाण असल्यामुळे राहाण्याची व खाण्याची उत्तम सोय आहे. त्यामुळे विशेष कष्ट न घेता पाहाता येण्या सारखा असलेला पन्हाळा किल्ला प्रत्येकाने एकदा तरी पाहावा असा आहे.

इतिहास :

पन्हाळा किल्ला इ.स.पूर्व तिसऱ्या शतकात प्रथम शिलाहार भोज राजा नृसिंह याच्या कारकिर्दीत बांधण्यात आला. हा किल्ला पूर्वी नाग जमातीतील लोकांकडे होता. याचे पहिले नाव 'पन्नगनालय'. पराशर ऋषींनी इथे तपश्चर्या केली म्हणून हा किल्ला "पराशराश्रम" या नावानेही ओळखला जात असे. या किल्ल्यावर असलेल्या तळ्यात फुलणाऱ्या कमळांमुळे याला "पद्मालय" असे ही म्हटले जाई. ब्रम्हदेवाने या डोंगरावर तपश्चर्या केल्यामुळे पुराणात याचा उल्लेख "ब्रम्हशैल" या नावाने आहे.

शिलाहार राजा भोज (इ.स.११७८-१२०९) याची पन्हाळा किल्ला ही राजधानी होती. देवगिरीच्या यादवांकडून पराभव झाल्यावर हा किल्ला यादवाम्या ताब्यात गेला. यादवांनंतर १४८९ मध्ये पन्हाळा किल्ला विजापूरकरांकडे गेला. इ.स. १६५९ मध्ये अफजलवधानंर १८ दिवसातच शिवरायांनी हा किल्ला घेतला. २ मार्च १६६० मध्ये किल्ल्यास सिध्दी जौहरचा वेढा पडला. सिद्ध जौहरच्या वेढ्यानंतर महाराजांनी हा किल्ला विजापुरांच्या ताब्यात दिला. पण १६७३ मध्ये कोंडाजी फर्जद या बरोबर सैन्य पाठवून भेदनितिचा उपयोग करून महाराजांनी तो पुन्हा किल्ला ताब्यात

घेतला.

शिवाजी महाराजांनंतर किल्ल्याचा ताबा मुघलांकडे गेला. इ.स. १६९२ परशुराम त्र्यंबक याने पन्हाळा किल्ला मुघलांकडून जिंकून घेतला. औरंगजेबाने इ.स. १७०१ मध्ये हा किल्ला जिंकला. त्याच वर्षी रामचंद्रपंत आमाल्यांनी तो परत जिंकून घेतला. पुढे १७०५ मध्ये ताराराणींनी "पन्हाळा" ही कोल्हापूरची राजधानी बनविली. १७०८ मध्ये शाहू महाराजांनी हा किल्ला ताराराणीं कडून जिंकून घेतला. इ.स. १७०९ मध्ये ताराराणीं हा किल्ला परत जिंकून घेतला . त्यानंतर १७८२ पर्यंत "पन्हाळा" ही कोल्हापूरची राजधानी होती. इ.स. १८२७ मध्ये पन्हाळा किल्ला इंग्रजांच्या ताब्यात गेला.

कवी मोरोपंत पराडकर यांचा जन्म याच किल्ल्यावर झाला होता.

पहाण्याची ठिकाणे :

१) राजवाडा :-

ताराराणींने इ.स. १७०८ मध्ये हा राजवाडा बांधला. वाडा प्रेक्षणीय असून यातील देवघर बघण्यासारखे आहे. आज यात नगरपालिका कार्यालय ,पन्हाळा हायस्कूल व मिलटरी होस्टेल आहे.

२) शिवमंदिर :-

शिवाजी महाराजांचे हे मंदिर ताराराणी राजवाड्याच्या समोर आहे. हे मंदिर छत्रपती शाहू महाराजांनी बांधले. मंदिरात शिवाजी महाराजांची संगमरवरी मूर्ती आहे. मूर्ती शेजारी ताराराणींच्या पादूका आहेत. मंदिराच्या मागच्या बाजूस इ.स. पूर्व तिसऱ्या शतकातील गुहा आहेत.

३) सज्जा कोठी (सदर - ई - महल) :-

राजवाड्यावरून पुढे गेल्यावर ही कोठीवजा इमारत दिसते. ही २ मजली इमारत इ.स. १००८ मध्ये बांधण्यात आली. पन्हाळ्याच्या वेढ्याच्या वेळी या इमारतीत शिवाजी महाराजांची गुप्त खलबते चालत .याच इमारतीत संभाजी राजांना शिवरायांनी या प्रांताचा कारभार पाहाण्यासाठी ठेवले होते.

४) राजदिंडी :-

ही दुर्गम वाट गडाखाली उतरते. याच वाटेचा उपयोग करून शिवराय सिध्दी जौहरचा वेढ्यातून निसटले. हीच विशाळगडावर जाणारी एकमेव वाट आहे. याच दरवाजातून ४५ मैलांचे अंतर कापून महाराज विशाळगडावर पोहचले.

५) अंबारखाना :-

अंबारखाना हा पूर्वी बालेकिल्ला होता. याच्या सभोवती खंदक आहे. येथेच गंगा, यमुना आणि सरस्वती अशी तीन धान्यकोठारे आहेत. यामध्ये वरी, नागली आणि भात असे सुमारे २५ हजार खंडी धान्य मावत असे. सर्व कोठ्यांना हवा व प्रकाश खेळण्यासाठी झरोके ठेवण्यात आले होते. याशिवाय येथे सरकारी कचेऱ्या, दारुकोठार आणि टाकंसाळ इत्यादी होती.

धान्यकोठारा जवळ एक महादेवाचे मंदिर आहे. यात पिंडीसाठी वापरण्यात आलेला शाळीग्राम तापमाना प्रमाणे रंग बदलतो, म्हणून यास रंग बदलणारी पिंड म्हणतात.

६) चार दरवाजा :-

हा पूर्वकडील अत्यंत मोक्याचा व महत्वाचा दरवाजा होय. इ.स १८४४ मध्ये हा दरवाजा इंग्रजांनी पाडून टाकला. त्याचे भग्नावशेष आज शिल्लक आहेत. येथेच 'शिवा काशीद' यांचा पुतळा आहे.

७) सोमेश्वर (सोमाळे) तलाव :-

गडाच्या पेठेलगत हे एक मोठे तळे आहे. तळ्याच्या काठावर सोमेश्वर मंदिर आहे. ह्या मंदिराला महाराजांनी व त्याच्या सहस्र मावळ्यांनी लक्ष्य चाफ्यांची फुले वाहिली होती.

८) रामचंद्रपंत अमात्य यांची समाधी :-

सोमेश्वर तलावापासून थोडे पुढे गेल्यावर दोन समाध्या दिसतात. त्यातील उजवीकडची रामचंद्रपंत अमात्य व बाजूची त्यांच्या पत्नीची आहे.

९) रेडे महाल :-

पन्हाळ गडावर एक भव्य आणि आडवी इमारत दिसते, त्यास रेडे महाल म्हणतात. वस्तुतः ही पागा आहे. मात्र त्यात नंतर जनावरे बांधत म्हणून त्याला

रेडे महाल म्हणतात. पण या महालाची रचना व त्यातील कमानी व कोरीव काम पाहाता हा रेडे महाल नसून डेरे महाल असावा. खासांच्या निवासासाठी याची योजना असावी.

१०) संभाजी मंदिर :-

रेडे महालाच्या पुढे एक छोटे गढी वजा मंदिर आहे, हे छ. राजारामांचा पूत्र संभाजी(१७१४-१७६०) याचे आहे. मंदिरात शिलालेख आहे, तर मंदिराच्या आवारात विहीर व घोड्याच्या पागा आहेत.

११) धर्मकोठी :-

संभाजी मंदिरापुढे गेल्यावर ही एक झोकदार इमारत दिसते, ती धर्मकोठी. सरकारातून धान्य आणून येथे यथायोग्य दानधर्म केला जात असे.

१२) अंधारबाव (श्रृंगार बाव) :-

तीन दरवाज्याच्या वरच्या बाजूला माळावर एक तीन कमानीची ,काळ्या दगडांची वास्तू दिसते. ही वास्तू तीन मजली आहे. सर्वात तळाला खोल पाण्याची विहीर आहे. मधल्या मजल्यावर तटाबाहेर जाण्यासाठी खिडकीवजा चोर दरवाजा आहे. वरच्या मजल्यावर राहाण्याची सोय आहे. या इमारतीत एक शिलालेख आहे.

१३) महालक्ष्मी मंदिर :-

राजवाड्यातून बाहेर पडल्यावर नेहरू उद्यानाच्या खालच्या बाजूस महालक्ष्मी मंदिर आहे. हे गडावरील सर्वात प्राचीन मंदिर आहे. ह्याच्या बांधणीवरून ते साधारण १००० वर्षांपूर्वीचे असावे. राजा गंडारित्य भोज याचे हे कुलदैवत होय.

१४) तीन दरवाजा :-

हा पश्चिमेकडील सर्वात महत्वाचा दरवाजा. याला कोकण दरवाजा असेही म्हणतात. या दरवाज्यावरील नक्षीकाम प्रेक्षणीय आहे. दरवाजावर एक शिलालेख शरभ कोरलेले आहेत. इ.स १६७६ मध्ये कोंडाजी फर्जदने येथूनच अवघ्या ६० मावळ्यानिशी किल्ला जिंकला.

१५) बाजीप्रभुंचा पुतळा :-

एस टी थांब्यावरून थोडे खाली आल्यावर एका एसपैस चौकात वीररत्न बाजीप्रभु देशपांडे यांचा आवेशपूर्ण पुतळा आहे.

१६) पुसाटी बुरुज:-

पन्हाळ्याच्या पश्चिम टोकावर हा पुसाटी किंवा पिछाडी बुरुज आहे. येथे २ बुरुज असून त्यामध्ये खंदक आहे. बुरुज काळ्या घडीव दगडात बांधलेला असून त्याची उंची २० फूट आहे.

१७) नागझरी:-

गडावर बारमाही पाण्याचे दगडात बांधलेले एक कुंड आहे. याला नागझरी असे म्हणतात. यातील पाणी लोहयुक्त आहे. याच्या जवळच हरिहरेश्वर व विठ्ठल मंदिर आहे.

१८) पराशर गुहा:-

पन्हाळगडावरील लता मंगेशकर यांच्या बंगल्याजवळ एकामागोमाग खोदलेल्या ५ गुहा आहेत. आत मध्ये दगडात खोदलेल्या बैठकी आहेत. याच गुहेत पराशर ऋषींनी तपश्चर्या केली होती.

१९) दुतोंडी बुरुज :-

पन्हाळगडावरील न्यायालयाजवळ दोन्ही बाजूंनी पायऱ्या असलेला बुरुज आहे, त्याला दुतोंडी बुरुज म्हणतात. या बुरुजापासून काही अंतरावर असलेल्या बुरुजाला दौलत बुरुज म्हणतात.

याशिवाय गडावर कलावंतिणीचा महाल, साधोबा दर्गा, मोरोपंत ग्रंथालय इत्यादी ठिकाणे पाहण्यासारखी आहेत.

पोहोचण्याच्या वाटा :

१ चार दरवाजा मार्ग :-

कोल्हापूर शहरातून 'एस टी' बसने किंवा खाजगी वाहनाने थेट किल्यावर जाता येते. ही वाट चार दरवाजा मार्ग गडात प्रवेश करते.

२ तीन दरवाजा मार्गे :-

गडावर जाण्यासाठीचा दुसरा मार्ग तीन दरवाजातून जातो. हा दरवाजा तीन मजली असून याचे बांधकाम शिसे ओतून केलेले आहे.

राहाण्याची सोय :

किल्ल्यावर राहण्यासाठी निवासस्थाने ,हॉटेल्स आहेत.

जेवणाची सोय :

जेवणाची सोय निवासस्थानांमध्ये होते.

पाण्याची सोय :

किल्ल्यावर बारामही पिण्याच्या पाण्याची सोय आहे.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

कोल्हापूर मार्गे गाडी रस्त्याने १ तास लागतो.

जाण्यासाठी उत्तम कालावधी :

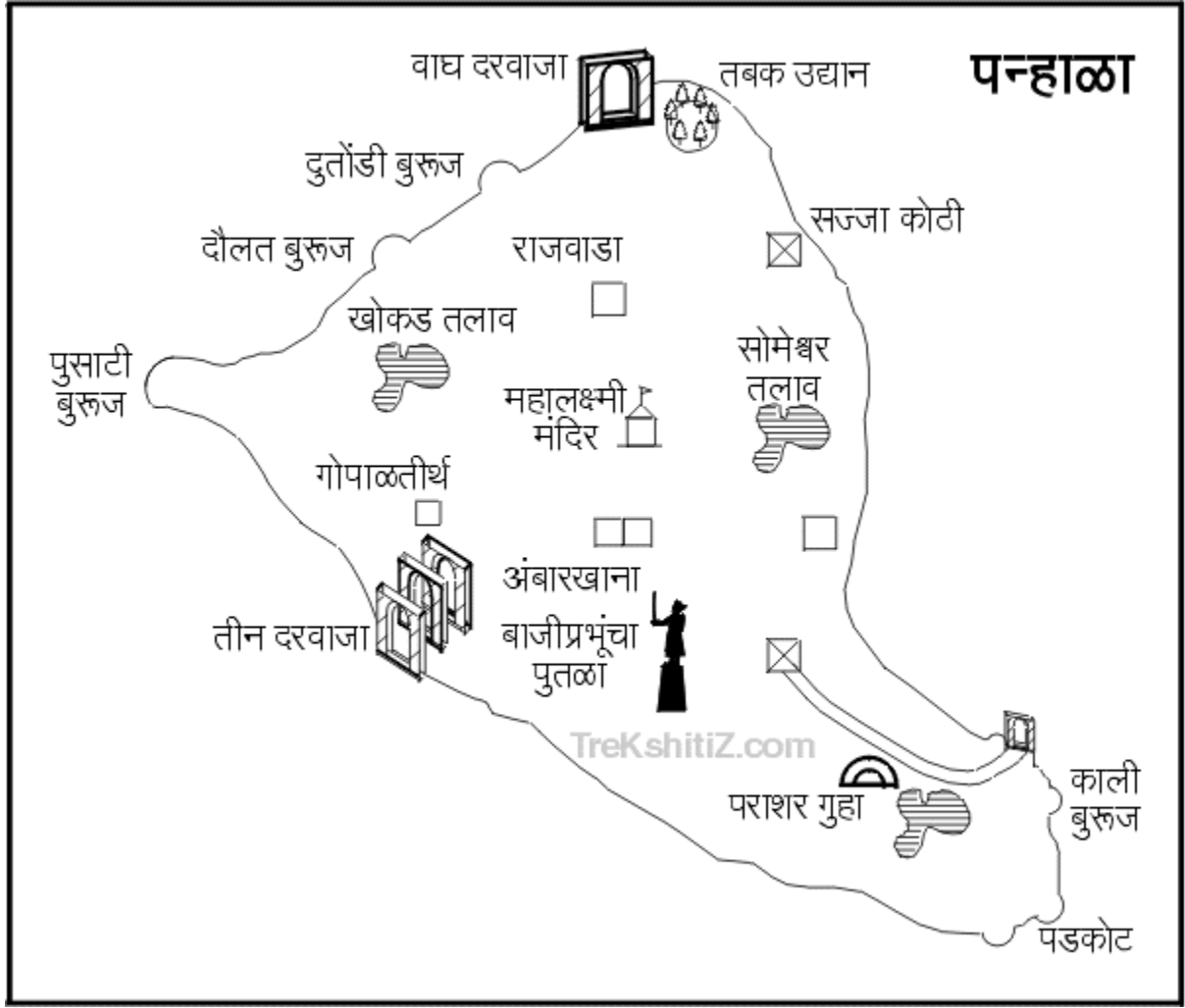
सर्व ऋतुत जाता येते.

सूचना :

१) पन्हाळा किल्ला पूर्ण पाहाण्यासाठी किमान २ दिवस तरी पाहीजेत. किल्ल्यावर बाजीप्रभुंच्या पुतळ्यापाशी गाईड मिळू शकतो. त्याला बरोबर घेऊन किल्ल्यावर खाजगी वहानाने किंवा रिक्षाने फिरता येते.

२) पन्हाळ्यावर मुक्काम करून खाजगी वहानाने ज्योतिबा, पावनखिंड, विशाळगड ही ठिकाणे पाहाता येतात तर चालत जाऊन पावनगड पाहाता येतो.

३) विशाळगडाची माहिती साईटवर दिलेली आहे.

प्रतापगड(Pratapgad)

किल्ल्याची उंची:३५५६

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: महाबळेश्वर

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : सातारा

“महाबळेश्वरच्या जटांत व पारघाटाच्या ओठात” शिवाजी महाराजांनी बुलंद किल्ला बांधला तो म्हणजे “प्रतापगड”. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यावर चालून आलेल्या अफजलखानाचा वध ह्याच किल्ल्याच्या पायथ्याशी केला. ह्या सुप्रसिद्ध घटनेमुळे व महाबळेश्वरच्या सानिध्यामुळे सर्वाना माहीती असलेला हा किल्ला आजही सुस्थित उभा आहे.

इतिहास :

१६५६ मध्ये चंद्रराव मोन्यांचा पराभव करून शिवाजी महाराजांनी ‘जावळी’ ताब्यात घेतली. जावळीच्या खोऱ्यात पारघाटाच्या तोंडावर व रडतोंडी घाटाच्या नाकावर “भोरप्या डोंगर” एखाद्या रखवालदारासारखा उभा होता. ह्या भोरप्या डोंगरावर किल्ला बांधायची आज्ञा महाराजांनी मोरोपंतांना दिली. मोरोपंतांनी दूर्गबांधणीचे कौशल्य पणाला लावून १६५८ साली बुलंद व अभ्येद्य किल्ला तयार केला; तोच हा प्रतापगड. प्रतापगडचे पहिले किल्लेदार म्हणून महाराजांनी अर्जोजी यादव ह्यांची नेमणूक केली.

इ.स १६५९ साली अफजलखान प्रचंड सैन्यानिशी स्वराज्यावर चालून आला.

महाराजांनी युक्तीने त्याला प्रतापगडाखाली जावळीच्या खोऱ्यात आणले. दिनांक ९ नोव्हेंबर १६५९ रोजी दूपारी २ वाजता शिवरायांनी अफजलखानाचा वध केला आणि त्याच्या प्रचंड सैन्याचा गनिमी काव्याने धुव्वा उडवून स्वराज्यावर आलेले हे संकट उधळून लावले. इ.स १६६१ मध्ये महाराजांनी गडावर महिषासूरमर्दिनी भवानी देवीची स्थापना केली.

इ.स १६५९ ते १८१८ ह्या प्रदिर्घ कालखंडात १६८९ सालातील काही काळ वगळता हा किल्ला शत्रूला जिंकता आला नाही.

पहाण्याची ठिकाणे :

प्रतापगडाच्या दक्षिणेस असलेल्या टेहाळणी बुरुजाखाली वाहनतळ आहे. ह्या बुरुजाखालून असलेल्या वाटेने गडावर जाताना उजव्या बाजूच्या तटबंदीत विविध पातळीवर जंग्यांची रचना केलेली दिसते. ह्या रचनेमुळे प्रवेशद्वाराकडे येणारा शत्रु, बंदुकीच्या व बाणांच्या टप्प्यात रहात असे. ह्याच मार्गाने काही पायऱ्या चढून गेल्यावर आपण तटबंदीत लपवलेल्या पश्चिमाभिमुख महाद्वारापाशी येतो. ह्या महाद्वाराची रचना अशाप्रकारे करण्यात आली आहे की, तोफांचा मारा थेट दरवाजावर करता येऊ नये. जमिनीपासून उंचावर असलेल्या महाद्वारामुळे हत्ती किंवा ओंडक्यांनी धडका देवून दरवाजा तोडता येत नसे. प्रतापगडावर शिवनिर्मित गडांची सर्व वैशिष्ट्ये एकत्र पहाता येतात. महाद्वाराच्या आतील बाजूस पहारेकऱ्यांसाठी देवड्या आहेत. ह्यातील उजव्या हाताच्या देवडीत एक प्रचंड तोफ आहे. महाद्वारातून बाहेर पडल्यावर उजव्या बाजूची वाट टेहाळणी बुरुजावर (जीवा महाला बुरुज) जाते. हीच ती प्रतापगडाच्या सर्व छबींमध्ये दिसणारी प्रतापगडाची माची. ह्या बुरुजावर ध्वजस्तंभ आहे. बुरुजावरून उजव्याबाजूस अफजलखानाची कबर व पाठीमागच्याबाजूस आडवा पसरलेला प्रतापगडाचा बालेकिल्ला दिसतो. महाद्वारातून बाहेर पडल्यावर पायऱ्यांच्या वाटेने गेल्यावर आपण श्रीभवानी मंदिरात पोहोचतो. ह्या वाटेने जाताना डाव्या हाताला सध्या वापरात नसलेली वाट व दूसरा आणि तिसरा दरवाजा दिसतो.

श्रीभवानी मंदिराच्या आवारात ५ ते ६ छोट्या तोफा पाहायला मिळतात. मंदिरातील महिषासूरमर्दिनीच्या रुपातील भवानी मातेची मूर्ती नेपाळमधील गंडकी नदीच्या काठावरून आणलेल्या खास शिळेमधून घडवलेली आहे. मंदिरात स्फटीकाचे शिवलिंग

आहे. मंदिरासमोर दगडी दिपमाळा आहेत. मंदिरामागील पायवाटेने आपण गडाच्या टोकावर असलेल्या स्नानाचे तळे(नैऋत्य तलाव) व तटबंदीत असलेला चोर दरवाजा पाहू शकतो.

श्रीभवानी मंदिराकडून बालेकिल्ल्याच्या पायऱ्या चढतांना उजव्या हातास श्रीसमर्थानी स्थापन केलेला हनुमान आहे. बालेकिल्ल्यावर शिवरायांचा अश्वारूढ पुतळा व छोटी बाग आहे. गडाच्या दक्षिण व उत्तर टोकाला अनुक्रमे दुपदरी बांधणीचा यशवंत बुरुज व रेडका बुरुज आहे. ह्या दोन बुरुजांमध्ये नासके तळे व गोडे तळे आहे. ह्या खेरीज गडावर वेताळाचे मंदिर, स्वयंभू केदारेश्वराचे मंदिर, घोरपडीचे चित्र असलेली राजपहाऱ्यांची दिंडी, कडेलोट, सूर्यबुरुज इत्यादी ठिकाणे आहेत.

पोहोचण्याच्या वाटा :

महाराष्ट्रातील प्रसिध्द थंड हवेचे ठिकाण महाबळेश्वर येथून खाजगी वहानाने किंवा बसने ४० मिनीटात प्रतापगडाच्या पायथ्याशी जाता येते. याखेरीज मुंबई - गोवा महामार्गावरील पोलादपूरहून आंबेनळी घाटाने प्रतापगडावर जाता येते.

राहाण्याची सोय :

गडावरील विश्रामगृहात राहाण्याची सोय होऊ शकते.

जेवणाची सोय :

गडावर जेवणासाठी अनेक उपहारगृह आहेत.

पाण्याची सोय :

बारमाही पिण्याचे पाणी उपलब्ध आहे.

सूचना :

१) गडावरील प्रमुख ठिकाणे पहाण्यासाठी १ तास पुरेसा आहे.

२) संपूर्ण गड पहाण्यासाठी ३ ते ४ तास लागतात.

रायगड(Raigad)

किल्ल्याची उंची:२९००

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: रायगड

श्रेणी : मध्यम

जिल्हा : रायगड

महाडच्या उत्तरेस २५ कि.मी. वर असलेला रायगड किल्ला हा चहुबाजूंनी डोंगररांगांनी वेढलेला आहे. याच्या उत्तरेला आणि पूर्वेला काळ नदीचे खोरे पसरलेले आहे, तर पश्चिमेला गांधारी नदी वाहाते. याच्या पूर्वेला लिंगाणा, आग्नेयेला राजगड, तोरणा; दक्षिणेकडे मकरंदगड, प्रतापगड, वासोटा, उत्तरेला कोकणदिवा असा मुलूख दिसतो. रायगडाचा माथा राजधानी बनवण्यास सोयीचा व प्रशस्त आहे. शत्रूला अवघड वाटणाऱ्या प्रदेशातले ते अधिक अवघड ठिकाण आहे. सागरी दळणवळणासही हे ठिकाण जवळ आहे म्हणून महाराजांनी राजधानीसाठी या गडाची निवड केली.

महाराष्ट्रात राहाणाऱ्या प्रत्येक माणसाची एकदा तरी रायगड किल्ला पाहण्याची इच्छा असते. आता रोप वे मुळे रायगड किल्ला लहानांपासून थोरांपर्यंत सर्वांच्या आवाक्यात आलेला आहे.

इतिहास :

रायगडाचे प्राचीन नाव 'रायरी' हे होते. युरोपचे लोक त्यास 'पूर्वेकडील जिब्राल्टर' असे म्हणत असत. जिब्राल्टरचे ठाणे जितके अजिंक्य, तितकाच रायगड अजिंक्य, दुर्गम होता. पाचशे वर्षांपूर्वी जेव्हा त्यास गडाचे स्वरूप नव्हते व तो नुसता एक डोंगर होता, तेव्हा त्यास 'रासिवटा' व 'तणस' अशी दोन नावे होती. त्याचा आकार उंची व सभोवतालच्या दऱ्या यावरून त्यास 'नंदादीप' असेही नाव होते.

निजामशाहीत रायगडाचा उपयोग कैदी ठेवण्यापुरता केला जात असे.

१५ जानेवारी १६५६ रोजी शिवाजी महाराजांनी जय्यत तयारीनीशी जावळीवर हल्ला करून मोऱ्यांचा धुव्वा उडवला. मोऱ्यांचा प्रमुख यशवंतराव मोरे जावळीहून पळून रायगडावर जाऊन राहिला; तर प्रतापराव मोरे विजापूरास पळाला. महाराजांनी ६ एप्रिल १६५६ रोजी रायरीस म्हणजेच रायगडास वेढा घातला व मे महिन्यात रायरी महाराजांच्या ताब्यात आला. कल्याणचा सुभेदार मुल्ला अहमद खजिना घेऊन विजापूरकडे निघाल्याची बातमी महाराजांना समजली त्यांनी तो खजिना लुटून रायगडावर आणला व त्या खजिन्याचा उपयोग गडाच्या बांधकामासाठी केला.

महाराजांच्या पहिल्या रायगड भेटीचे वर्णन करतांना सभासद बखर म्हणते,

‘राजा खासा जाऊन पाहता गड बहुत चखोटा चौतर्फी गडाचे कडे तासिल्याप्रमाणे दिड गांव उंच. पर्जन्यकाळी कडियावर गवत उगवत नाही आणि धोंडा तासीव एकच आहे. दौलताबाद पृथ्वीवर चखोट गड खरा, परंतु तो उंचीने थोडका. दौलताबादचे दशगुणी गड उंच असे देखोन बहुत संतुष्ट झाले आणि बोलिले, तक्तास जागा हाच गड करावा.’

याच दुर्गदुर्गेश्वराला १५ विविध नावांनी संबोधिले गेले आहे

१) रायगड , २) रायरी, ३) इस्लामगड,

४) नंदादीप, ५) जंबुद्विप, ६) तणस,

७) राशिवटा, ८) बदेनूर, ९) रायगिरी,

१०) राजगिरी, ११) भिवगड, १२) रेड्डी,

१३) शिवलंका, १४) राहीर, १५) पूर्वकडील जिब्राल्टर

शिवराज्याभिषेक हा रायगडाने अनुभवलेला सर्वश्रेष्ठ प्रसंग होय. महाराजांचा

राज्याभिषेक म्हणजे, महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर भारताच्या इतिहासातील एक लक्षणीय घटना होती.

गडावरील राजसभेत दिनांक ६ जून १६७४, ज्येष्ठ शुद्ध १३ शके १५९६, शनिवार या दिवशी राज्याभिषेक संपन्न झाला. दिनांक २४ सप्टेंबर १६७४, ललिता पंचमी शु. ५ आनंद संवत्सर शके १५९६ या दिवशी तांत्रिक पद्धतीने राजांनी स्वतःला आणखी एक राज्याभिषेक करून घेतला. या मागचा खरा हेतू हा जास्तीत जास्त लोकांना समाधान वाटावे हा होता. हा राज्याभिषेक निश्चलपुरी गोसावी याच्या हस्ते पार पडला.

कवी भूषण रायगडाचे वर्णन करतो की, 'शिवाजीने सर्व किल्ल्यांचा आधार व विलासस्थान अशा रायगड किल्ल्यास आपले वसतीस्थान केले. हा किल्ला एवढा प्रचंड आणि विशाल आहे की, त्यात तीनही लोकांचे वैभव साठवले आहे. गडावर विहिरी, सरोवरे, कूप विराजत आहेत. सर्व यवनांना जिंकून रायगडावर राजा शिवाजीने राजधानी केली आणि लोकांचे इच्छित पुरवून जगतात श्रेष्ठ यश संपादन केले.'

इ.स. १६७५ फेब्रुवारी ४, शके १५९६ आनंद संवत्सर माघ व ५ गुरुवार या दिवशी संभाजी राजांची मुंज रायगडावर झाली. शके १६०१ सिद्धार्थी संवत्सर फाल्गुन व २, १६८० मार्च ७ या दिवशी राजाराम महाराजांची मुंज रायगडावर झाली. लगेच आठ दिवसांनी राजाराम महाराजांचे लग्न प्रतापराव गुजर यांच्या मुलीशी झाले.

रायगडाने अनुभवलेला अत्यंत दुःखद प्रसंग म्हणजे महाराजांचे निधन. शके १६०२ रुद्रनाम संवत्सरे चैत्र शुद्ध पौर्णिमा, हनुमान जयंती, दि ३ एप्रिल १६८० या दिवशी महाराजांचे निधन झाले. सभासद बखर म्हणते, 'ते दिवशी पृथ्वीकंप जाहला अष्टदिशा दिग्दाह होऊन गेल्या श्रीशंभुमहादेवी तळ्याचे उदक रक्तांबर जाले.'

पुढे शके १६०२ रौद्र संवत्सर माघ शु ७, इ.स १६८१, १६ फेब्रुवारी या दिवशी रायगडावर संभाजी महाराजांचे विधिपूर्वक राज्यारोहण झाले.

इ.स. १६८४ च्या सप्टेंबरमध्ये औरंगजेबाने रायगडच्या मोहिमेस सुरुवात केली. शहाबुद्दीन खान यास चाळीस हजार सैन्यासह बादशाहने रायगडाच्या पायथ्याशी धाडले. १५ जानेवारी १६८५ च्या सुमारास शहाबुद्दीने गडाच्या पायथ्याशी असलेल्या

एका गावाला आग लावली व लुटालूट चालू केली पण प्रत्यक्ष रायगडावर हल्ला न करता तो १६८५ च्या मार्चमध्ये परतला.

औरंगजेबाने आपला वजीर आसदखान याचा मुलगा इतिकादखान उर्फ झुल्फिकारखान यास सैन्य देऊन रायगड घेण्यास पाठवले. शके १६१० विभव संवत्सर फाल्गुन शु ३, १२ फेब्रुवारी १६८९ रोजी राजाराम महाराजांची कारकीर्द सुरू झाली आणि २५ मार्च १६८९ रोजी खानाने गडास वेढा घातला. दि. ५ एप्रिल १६८९ रोजी राजाराम महाराज रायगडावरून निसटून प्रतापगडावर गेले. पुढे जवळजवळ आठ महिने वेढा चालू होता. पण दि ३ नोव्हेंबर १६८९ रोजी सुर्याजी पिसाळ या किल्लेदाराच्या फितुरीमुळे किल्ला मोगलांना मिळाला. वाईची देशमुखी देण्याचे आमिष दाखवून खानाने त्यास फितुर केले.

झुल्फिकारखान हा बादशाहने इतिकादखानला दिलेला किताब आहे. पुढे रायगडचे नामांतर 'इस्लामगड' असे झाले. ५ जून १७३३ या दिवशी शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत रायगड पुन्हा मराठ्यांनी घेतला.

पहाण्याची ठिकाणे :

१) पाचाडचा जिजाबाईचा वाडा:-

उतारवयात जिजाबाईना गडावरची थंड हवा, वारा मानवत नसे, म्हणून महाराजांनी त्यांच्यासाठी पाचाडजवळच एक वाडा बांधून दिला. तोच हा मासाहेबांचा राहता वाडा. वाड्याची व्यवस्था ठेवण्यासाठी काही अधिकारी तसेच शिपायांची व्यवस्थाही महाराजांनी केली होती. पायऱ्यांची एक उत्तम विहीर, तसेच जिजाबाईना बसण्यासाठी केलेले दगडी आसन बघण्यासारखे आहे. यास 'तक्याची विहीर' असेही म्हणतात.

२) खुबलढा बुरुज :-

गड चढू लागले म्हणजे एक बुरुजाचे ठिकाण दिसते, तोच हा सुप्रसिद्ध खुबलढा बुरुज. बुरुजाशेजारी एक दरवाजा होता, त्यास 'चित् दरवाजा' म्हणत. पण हा दरवाजा आता पूर्णपणे उध्वस्त झाला आहे.

३) नाना दरवाजा :-

या दरवाजास 'नाणे दरवाजा' असेही म्हणत. या दरवाजाचा संबंध गैरसमजूतीने नाना फडणिसांशी लावला जातो. नाना दरवाजा याचाच अर्थ लहान दरवाजा आहे. इ.स. १६७४ च्या मे महिन्यात राज्याभिषेकाच्या निमित्ताने इंग्रजांचा वकील हेन्री ऑक्झेंडन याच दरवाजाने आला होता. या दरवाज्यास दोन कमानी आहेत. दरवाज्याच्या आतील बाजूस पहारेकऱ्यांसाठी दोन लहान खोल्या आहेत, त्यांस 'देवड्या' म्हणतात. दरवाजास अडसर घालण्यासाठी खोबणी दिसतात.

४) मदारमोर्चा किंवा मशीदमोर्चा :-

चित् दरवाज्याने गेल्यावर नागमोडी वळणे घेत गेलेल्या रस्त्याने पुढे गेल्यावर एक सपाटी लागते. या मोकळ्या जागेत टोकाशी दोन पडक्या इमारती दिसतात. त्यापैकी एक पहारेकऱ्यांची जागा असून दुसरे धान्याचे कोठार आहे. येथे मदनशहा नावाच्या साधूचे थडगे आहे. तेथे एक प्रचंड तोफही दिसते. येथून पुढे गेल्यावर खडकात खोदलेल्या तीन गुहा दिसतात.

५) पालखी दरवाजा :-

रायगडावरील मनोज्ञांच्या (स्तंभांच्या) पश्चिमेस तटबंदीत ३१ पायऱ्या बांधलेल्या दिसतात. त्या चढून गेल्यावर जो दरवाजा लागतो तो पालखी दरवाजा. या दरवाज्यातून आपल्याला बालेकिल्ल्यात प्रवेश करता येतो.

६) राजभवन :-

राणीवशाच्या समोर डाव्या हातास दासदासींच्या घरांचे अवशेष दिसतात. या अवशेषांच्या मागे दुसरी जी समांतर भिंत आहे त्या भिंतीच्या मध्यभागी जो दरवाजा आहे, तेथून बालेकिल्ल्याच्या अंतर्भागात प्रवेश केला की जो प्रशस्त चौथरा लागतो तेच हे महाराजांचे राजभवन. राजभवनाचा चौथारा ८६ फूट लांब व ३३ फूट रुंद आहे.

७) रत्नशाळा :-

राजप्रासादाजवळील स्तंभांच्या पूर्वेकडे असलेल्या मोकळ्या जागेत एक तळघर आहे, तीच ही रत्नशाळा. हा खलबनखाना म्हणजेच गुप्त बोलणी करण्यासाठी केलेली खोली असावी असेही म्हणतात.

८) राजसभा :-

महाराजांचा राज्याभिषेक जेथे झाला, तीच ही राजसभा. राजसभा २२० फूट लांब व १२४ फूट रुंद आहे. येथेच पूर्वेकडे तोंड केलेली सिंहासनाची जागा आहे. येथे बत्तीस मणांचे सोन्याचे सिंहासन होते. सभासद बखर म्हणते, 'तख्त सुवर्णाचे बत्तीस मणांचे सिद्ध करवले नवरत्ने अमोलिक जितकी कोशात होती, त्यामध्ये शोध करून मोठी मोलाची रत्ने जडाव केली.'

९) नगारखाना :-

सिंहासनाच्या समोर जे भव्य प्रवेशद्वार दिसते तोच हा नगारखाना. हे बालेकिल्ल्याचे मुख्य प्रवेशद्वार आहे. नगारखान्यातून पायऱ्या चढून वर गेले की आपण किल्ल्यावरील सर्वाधिक उंचीवर असतो.

१०) बाजारपेठ :-

नगारखान्याकडून आपण डावीकडे उतरून आलो की, समोर जी मोकळी जागा दिसते तो 'होळीचा माळ'. तेथेच आता शिवछत्रपतींचा भव्य पुतळा बसवलेला आहे. पुतळ्यासमोर जे दोन रांगांमध्ये भव्य अवशेष दिसतात तीच शिवकाळातील बाजारपेठ. पेठेच्या दोन रांगात प्रत्येकी २२ दुकाने आहेत, मधून जवळजवळ चाळीस फूट रुंद रस्ता आहे.

११) शिर्काई देऊळ :-

महाराजांच्या पुतळ्याच्या डाव्या बाजूस जे छोटे देऊळ दिसते ते शिर्काईचे देऊळ शिर्काई ही गडावरील मुख्य देवता होय.

१२) कुशावर्त तलाव:-

होळीचा माळ डाव्या हातास सोडून उजवीकडील वाट कुशावर्त तलावाकडे जाते. तलावाजवळ महादेवाचे छोटेसे देऊळ दिसते. देवळासमोर फुटलेल्या अवस्थेत नंदी दिसतो.

१३) टकमक टोक :-

बाजारपेठेच्या समोरील टेपावरून खाली उतरून टकमक टोकाकडे जाता येते. तेथेच एका दारूच्या कोठाराचे अवशेष दिसतात. जसजसे आपण टोकाकडे जातो तसतसा

रस्ता निमुळता होत जातो. उजव्या हाताला सरळ तुटलेला २६०० फूट खोल कडा आहे. टोकावर वारा प्रचंड असतो व जागाही कमी असल्यामुळे गोंधळ न करता सावधानता बाळगावी.

१४) हिरकणी टोक :-

गंगासागराच्या उजवीकडे पश्चिमेस जी चिंचोळी वाट जाते, ती हिरकणी टोकाकडे जाते. हिरकणी टोकाशी संबंधित हिरकणी गवळणीची एक कथा सांगितली जाते. या बुरुजावर काही तोफाही ठेवलेल्या दिसतात. बुरुजावर उभे राहिले तर डाव्या हाताला गांधारीचे खोरे, उजव्या बाजूला काळ नदीचे खोरे दिसते. तसेच इथून पाचाड, खुबलढा बुरुज, मशीद मोर्चा ही ठिकाणे तोफेच्या माऱ्यात आहेत. त्यामुळे युद्धशास्त्राच्या तसेच दृष्टीने ही खूप महत्त्वाची आणि मोक्याची जागा आहे.

१५) महादरवाजा :-

महादरवाजाच्या बाहेरील अंगास वर दोन्ही बाजूस दोन सुंदर कमळाकृती कोरल्या आहेत. दरवाजावर असणाऱ्या या दोन कमळांचा अर्थ म्हणजे किल्ल्याच्या आत 'श्री आणि सरस्वती' नांदत आहे. 'श्री आणि सरस्वती' म्हणजेच 'विद्या व लक्ष्मी' होय. महादरवाज्याला दोन भव्य बुरुज असून एक ७५ फूट तर दुसरा ६५ फूट उंच आहे. तटबंदीमध्ये जी उतरती भोके ठेवलेली असतात त्यास 'जंग्या' म्हणतात. शत्रूवर मारा करण्यासाठी ही भोके ठेवलेली असतात. बुरुजांमधील दरवाजा हा वायव्य दिशेस तोंड करून उभा आहे. महादरवाज्यातून आत आल्यावर पहारेकऱ्यांच्या देवड्या दिसतात. तसेच संरक्षकांसाठी केलेल्या राहण्याच्या खोल्या दिसतात. महादरवाज्यापासून उजवीकडे टकमक टोकापर्यंत तर डावीकडे हिरकणी टोकापर्यंत तटबंदी बांधलेली आहे.

१६) चोरदिंडी :-

महादरवाजा पासून उजवीकडे टकमक टोकापर्यंत जी तटबंदी जाते, त्यावरून चालत गेल्यास जिथे ही तटबंदी संपते, त्याच्या थोडे अलीकडे बुरुजात ही चोरदिंडी (चोर दरवाजा) बांधलेली आहे. बुरुजाच्या आतून दरवाजापर्यंत येण्यासाठी पायऱ्या आहेत.

१७ गंगासागर तलाव:-

हत्ती तलावापासून जवळच रायगड जिल्हा परिषदेच्या धर्मशाळेच्या इमारती

दिसतात. धर्मशाळेपासून दक्षिणेकडे अंदाजे ५० - ६० पावले चालत गेल्यास जो तलाव लागतो तो गंगासागर तलाव. महाराज्यांच्या राज्याभिषेकानंतर सप्तसागर व महानद्यांची आणलेली तीर्थे याच तलावात टाकली गेली म्हणूनच याचे गंगासागर असे नाव पडले. शिवकाळात शिवंदीसाठी याचे पाणी वापरण्यात येई.

१८) हत्ती तलाव :-

महादरवाज्यातून थोडे पुढे आल्यावर जो तलाव दिसतो, तो हत्ती तलाव. गजशाळेतून येणाऱ्या हत्तींच्या स्नानासाठी आणि पिण्यासाठी या तलावाचा उपयोग होत होता.या तलावाच्या तळाला दरीच्या दिशेला एक दगड बसविलेला होता. उन्हाळ्याच्या शेवटी हा दगड काढून तलाव रिकामा करून साफ केला जात असे. आज हा दगड नसल्यामुळे तलावात पाणी साठत नाही.

१९) स्तंभ :-

गंगासागराच्या दक्षिणेस दोन उंच मनोरे दिसतात त्यासच स्तंभ म्हणतात. जगदीश्वराच्या शिलालेखामध्ये ज्या स्तंभांचा उल्लेख केला आहे, ते हेच असावेत. पूर्वीच्या काळी हे मनोरे पाच मजली होते असे म्हणतात. ते द्वादश कोनी असून बांधकामात नक्षीकाम आढळते.

२०) मेणा दरवाजा :-

पालखी दरवाज्याने वर प्रवेश केला की, चढ - उतार असलेला एक सरळ मार्ग आपल्याला मेणा दरवाजापर्यंत घेऊन जातो. उजव्या हातास जे सात अवशेष दिसतात, ते आहेत राण्यांचे महाल. राण्याच्या महालात असलेले शौचकुप पाहाण्यासारखे आहेत. मेणा दरवाज्यातून बालेकिल्ल्यावर प्रवेश करता येतो.

२१) जगदीश्वर मंदिर :-

बाजारपेठेच्या खालच्या बाजूस पूर्वेकडील उतारावर ब्राह्मणवस्ती, ब्राह्मणतळे वगैरे अवशेष दिसतात. तेथूनच समोर जे भव्य मंदिर दिसते तेच महादेवाचे म्हणजे जगदीश्वराचे मंदिर आहे. मंदिरासमोर नंदीची भव्य आणि सुबक मूर्ती आहे, पण सध्या ही मूर्ती भग्नावस्थेत आहे. मंदिरात प्रवेश केला की भव्य सभामंडप लागतो. मंडपाच्या मध्यभागी भव्य कासव आहे. गाभाऱ्याच्या भिंतीस हनुमंताची भव्य मूर्ती दिसते. मंदिराच्या प्रवेशद्वाराच्या पायऱ्यांच्या खाली एक लहानसा शिलालेख दिसतो

तो पुढीलप्रमाणे,

‘सेवेचे ठायी तत्पर हिरोजी इंदुलकर’

या दरवाजाच्या उजव्या बाजूस भिंतीवर एक सुंदर शिलालेख दिसतो तो पुढीलप्रमाणे:

श्री गणपतये नमः ।

प्रासादो जगदीश्वरस्य जगतामानंददोनुज्ञया

श्रीमच्छत्रपते शिवस्यनृपते सिंहासने तिष्ठतः।

शाके षण्णवबाणभूमिगणनादानन्दसंवत्सरे

ज्योतीराजमुहूर्तकिर्तीमहिते शुक्लेशसापै तिथौ ॥१॥

वापीकूपडागराजिरुचिरं रम्यं वनं वीतिकौ

स्तम्भे कुंभिगृहे नरेन्द्रसदनैरभ्रंलिहे मीहिते ।

श्रीमद्रायगिरौ गिरामविषये हीराजिना निर्मितो

यावन्द्रदिवाकरौ विलसतस्तावत्समुज्जृम्भते ॥२॥

याचा थोडक्यात अर्थ पुढीलप्रमाणे,

‘सर्व जगाला आनंददायी असा हा जगदीश्वराचा प्रासाद श्रीमद् छत्रपती शिवाजी राजा यांच्या आज्ञेने शके १७९६ मध्ये आनंदनाम संवत्सर चालू असताना सुमुहूर्तावर निर्माण केला. या रायगडावर हिरोजी नावाच्या शिल्पकाराने विहिरी, तळी, बागा, रस्ते, स्तंभ, गजशाळा, राजगृहे आशांची उभारणी केली आहे, ती चंद्रसूर्य असेतोवर खुशाल नांदो.’

२२) महाराजांची समाधी :-

मंदिराच्या पूर्व दरवाजा पासून थोड्या अंतरावर जो अष्टकोनी चौथरा दिसतो तीच महाराजांची समाधी सभासद बखर म्हणते,

‘क्षत्रियकुलावतंस श्रीमन्महाराजाधिराज शिवाजी महाराज छत्रपती यांचा काल शके १६०२ चैत्र शुद्ध १५ या दिवशी रायगड येथे झाला. देहाचे सार्थक त्याणी बांधिलेला जगदीश्वराचा जो प्रासाद त्याच्या महाद्वाराच्या बाहेर दक्षणभागी केले, तेथे काळ्या दगडाच्या चिऱ्याचे जोते अष्टकोनी सुमारे छातीभर उंचीचे बांधिले असून वरून फरसबंदी केलेली आहे. फरसबंदीच्या खाली पोकळी आहे, तीत महाराजांचा अवशिष्टांश रक्षामिश्र मृत्तिकारूपाने सापडतो.’

दहनभूमी पलीकडे भग्न इमारतींच्या अवशेषांची एक रांग आहे, ते शिबंदीचे निवासस्थान असावे. त्याच्या पलीकडे सदर वस्तीपासून विलग असा एक घराचा चौथरा दिसतो. हे घर इ.स. १६७४ मध्ये इंग्रज वकील हेन्री ऑक्झेंडन यास राहावयास दिले होते. महाराजांच्या समाधीच्या पूर्वेकडे भवानी टोक आहे. तर उजवीकडे दारूची कोठारे, बारा टाकी दिसतात.

२३) वाघदरवाजा :-

कुशावर्त तलावाजवळून घळीने उतरत वाघ दरवाजाकडे जाता येते. आज्ञापत्रात लिहिले आहे की, ‘किल्ल्यास एक दरवाजा थोर आयब आहे, यांकरीता गड पाहून एक दोन - तीन दरवाजे, तशाच चोरदिंड्या करून ठेवाव्या. त्यामध्ये हमेशा राबत्यास पाहिजे तितक्या ठेवून वरकड दरवाजे व दिंड्या चिणून टाकाव्या.’ हे दूरदर्शीपणाचे धोरण ठेऊनच महाराजांनी महादरवाजाशिवाय हा दरवाजा बांधून घेतला. या दरवाज्याने वर येणे जवळजवळ अशक्यच असले तरी दोर लावून खाली उतरू शकतो. पुढे राजाराम महाराज व त्यांची मंडळी झुल्फिरखानाचा वेढा फोडून याच दरवाज्याने निसटली होती.

पोहोचण्याच्या वाटा :

१) मुंबई - गोवा मार्गावरील महाड बस स्थानकामधून :-

मुंबई - गोवा मार्गावरील महाड या बस स्थानकामधून रायगडासाठी बसेस सुटतात. तसेच बस स्थानका बाहेरून जीपगाड्याही जातात. बसने आल्यावर चित् दरवाज्यापाशी, (जो आता अस्तित्वात नाही) जिथे पायऱ्या सुरू होतात. तेथे उतरून

पायऱ्यांनी गडावर जाता येते. जवळजवळ १५०० पायऱ्या चढून गेल्यावर महादरवाजातून आपला गडात प्रवेश होतो.

२ नाना दरवाजाकडून :-

नाना दरवाजाकडूनही आपण गड चढू शकतो. पायऱ्यांकडून जो डांबरी रस्ता पुढे जातो त्या रस्त्याने थोडे पुढे गेल्यावर उजवीकडे एक पायवाट जाते त्या वाटेने गेल्यास नाना दरवाजाने आपण गड चढू शकतो.

३ रोप वे:-

आता गडावर जाण्यासाठी रोपवेची व्यवस्था झाल्याने पायथ्यापासून १० ते १५ मिनिटांत आपण गडावर पोहोचू शकतो.

राहण्याची सोय :

रायगड किल्ल्यावर एमटीडीसीच्या बंगल्यांमध्ये किंवा डॉरमिटरी हॉलमध्ये राहण्याची सोय होऊ शकते. महाराष्ट्र राज्य पर्यटन केंद्र, नरिमन पॉइंट, मुंबई-२१ यांच्याशी संपर्क केल्यास किंवा एमटीडीसीच्या साईट वरून ऑनलाईन बुकींग केल्यास राहण्याची सोय होऊ शकेल.

जेवणाची सोय :

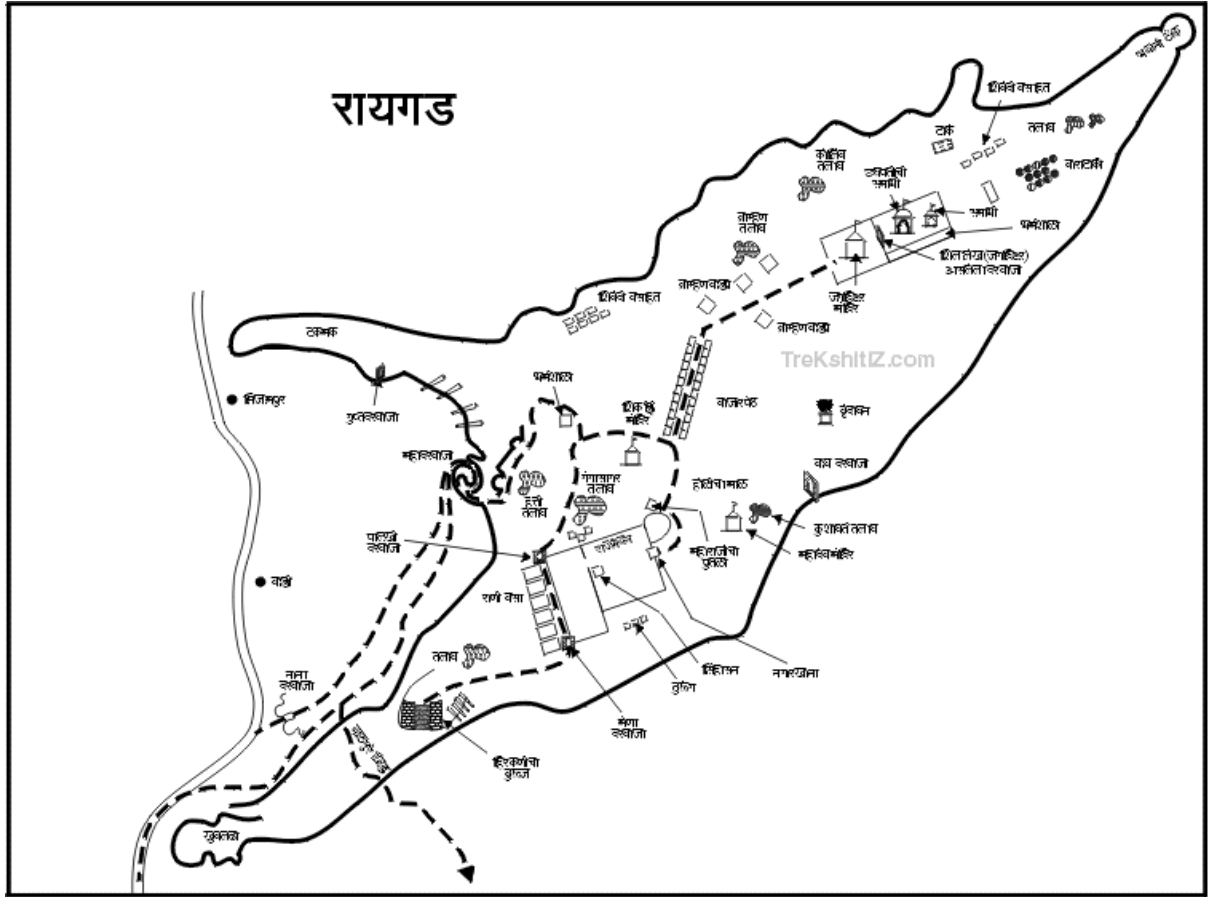
पायथ्याच्या पाचाड गावी श्री देशमुख यांचे उपहारगृह आहे. गडावर एम.टि.डी.सीचे रेस्टॉरंट आहे. गडावरील काही गाईड त्यांच्या घरात जेवणाची सोय करतात.

पाण्याची सोय :

गंगासागर तलावाचे पाणी आणि हनुमान टाक्यातले पाणी पिण्यासाठी वापरले जाते. २०१५ साली दोनीही पाणीसाठे खराब झालेले आढळले.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

पायऱ्यांच्या मार्गाने किल्ल्यावर जाण्यास २ तास लागतात.

रोहीडा(Rohida)

किल्ल्याची उंची: ३६६०

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांगः महाबळेश्वर

श्रेणी : मध्यम

जिल्हा : पुणे

सहयाद्रीच्या डोंगररांगेत भोर ते महाबळेश्वर असा एक सुरेख डोंगरमार्ग आहे. या डोंगररांगेत तीन ते चार किल्ले आहेत. यापैकी रोहीड खोऱ्यात वसलेला किल्ला म्हणजेच 'किल्ले रोहीडा'. रोहीड खोरे हे नीरा नदीच्या खोऱ्यात वसलेले आहे. या खोऱ्यात ४२ गावे होती. त्यापैकी ४१ गावे सध्याच्या पुणे जिल्ह्याच्या भोर तालुक्यात मोडतात. रोहीडा किल्ला हे रोहीड खोऱ्याचे प्रमुख ठिकाण होते. पुणे, सातारा जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखाने, सहकारी दूधयोजना यामुळे येथील परिसरातील बहुतेक सर्व गावापर्यंत बस, वीज आदी सुविधा पोहोचल्या आहेत. त्यामुळे येथील जीवन सुखी झालेले आहे. रोहीडा किल्ला भोरच्या दक्षिणेस सुमारे ६ मैलांवर आहे. रोहीडा किल्ल्याला 'विचित्रगड' किंवा 'बिनीचा किल्ला' असे देखील संबोधले जाते.

इतिहास :

या किल्ल्याची निर्मिती ही यादवकालीन आहे. या किल्ल्यावरील तीसऱ्या दरवाजावर असणाऱ्या शिलालेखावरून मुहम्मद आदिलशहाने ह्या गडाची दुरुस्ती केली असे अनुमान निघते. या शिलालेखावरून मे १६५६ नंतर हा किल्ला शिवाजी महाराजांनी बांदल देशमुखांकडून घेतला असे समजते. किल्ला घेण्यासाठी राजांना बांदल देशमुखांशी हातघाईची लढाई करावी लागली. यात कृष्णाजी बांदल मारला गेला. बाजीप्रभू देशपांडे बांदलाचे मुख्य कारभारी होते. लढाईनंतर बाजीप्रभू देशपांडे व इतर सहकाऱ्यांना स्वराज्यात सामील करून घेतले गेले. इ.स. १६६६ च्या पुरंदरच्या तहानुसार हा किल्ला मोघलांच्या स्वाधीन केला गेला. २४ जून १६७० रोजी शिवरायांनी किल्ला परत घेतला. कान्होजी यांच्याकडे भोरची पूर्ण तर रोहीडा किल्ल्याची निम्मी देशमुखी व जमिनीचे काही तुकडे इनाम होते. रोहीड्याचे गडकरी त्यांचेकडून ३० होन घेत होते. शिवाजी महाराजांच्या अधिकाऱ्यांनी शिवाजी

महाराजांकडे विचारणा केली की ३० च होन का, शिवाजी महाराजांनी निर्णय दिला की, जेथे आपले चाकर असल्यामुळे पूर्वापार चालत आलेले द्रव्यच घ्यावे. पुढे किल्ला मोघलांनी जिंकला, मात्र भोरच्या पंत सचिवांनी औरंगजेबाशी झुंजून किल्ला स्वराज्यात पुन्हा दाखल केला. संस्थाने विलीन होईपर्यंत राजगड, तोरणा, तुंग आणि तिकोना किल्ल्याप्रमाणे हा ही किल्ला भोरकरांकडे होता.

पहाण्याची ठिकाणे :

पहिल्या दरवाज्याच्या चौकटीवर गणेशपट्टी आणि वर मिहराब आहे. पुढे १५ ते २० पायऱ्या पार केल्यावर दुसरा दरवाजा लागतो येथून आत गेल्यावर समोरच पाण्याचे भुयारी टाके आहे याचे पाणी बाराही महिने पुरते येथून ५७ पायऱ्या चढून गेल्यावर तिसरा दरवाजा लागतो. हा दरवाजा अतिशय भक्कम आहे. यावर बऱ्याच प्रमाणात कोरीव काम आढळते. दोनही बाजूंस हत्तीचे शिर कोरण्यात आले आहे. तसेच डाव्या बाजूला मराठी व उजव्या बाजूला फारसी शिलालेख आहे. आजुबाजूच्या तटबंदीची पडझड झाली आहे.

येथून आत शिरल्यावर समोरच २ वास्तू दिसतात. एक गडावरील सदर असावी, तर दुसरे किल्लेदाराचे निवासस्थान असावे. डाव्या बाजूला थोडे अंतर चालून गेल्यावर 'रोहिडमल्ल' उर्फ 'भैराबाचे मंदिर' लागते. मंदिरासमोर लहानसे टाके, दीपमाळ व चौकोनी थडगी आहेत. देवळात गणपती, भैरव व भैरवी यांच्या मूर्ती आहेत.

रोहीड्याचा घेर तसा लहानच आहे. किल्ल्याच्या आग्नेयेस शिरवले बुरूज, पश्चिमेस पाटणे बुरूज व दामगुडे बुरूज, उत्तरेस वाघजाईचा बुरूज व पूर्वेस फत्ते बुरूज व सदरेचा बुरूज असे एकूण ६ बुरूज आहेत. गडाची तटबंदी व बुरूजांचे बांधकाम अजूनही मजबूत आहे.

गडाच्या उत्तरेकडील भागात टाक्यांची सलग रांग आहे. येथेच एक भूमिगत पाण्याचे टाके आहे. तेथेच मानवी मूर्ती व शिवपिंडी आहे. संपूर्ण गड फिरण्यास साधारणतः दीड तास लागतो.

पोहोचण्याच्या वाटा :

१) बाजारवाडी मार्ग :-

भोरच्या दक्षिणेस ८ - १० किमी अंतरावर बाजारवाडी नावाचे गाव आहे.

बाजारवाडीपर्यंत जाण्यासाठी एसटी सेवा उपलब्ध आहे. बाजारवाडीपासून मळलेली वाट गडाच्या पहिल्या दरवाजापाशी घेऊन जाते. वाट अत्यंत सोपी असून दरवाजापर्यंत पोहोचण्यास एक तास लागतो.

२) अंबवडे मार्ग :-

भोर ते अंबवडे अशी एसटी सेवा उपलब्ध आहे. पूणे - भोर - पानवळ - अंबवडे अशी बससेवा देखील उपलब्ध आहे. या गाडीने अंबवडे गावी उतरून गावाच्या पूर्वेकडील दांडावरून गड चढण्यास सुरुवात करावी. ही वाट लांबची आणि निसरडी आहे. या वाटेने गड गाठण्यास सुमारे अडीच तास लागतात. शक्यतो गडावर जाताना बाजारवाडी मार्ग जावे आणि उतरताना नाझरे किंवा अंबवडे मार्ग उतरावे. म्हणजे रायरेश्वराकडे जाण्यास सोपे जाते.

३) रोहीडा ते रायरेश्वर वाटा :-

- १) भोर - कारी बसने कारी गावात उतरावे. तिथून लोहदरा मार्ग २ तासांत रायरेश्वर पठाराकडे पोहोचतो व पठारावरील वस्ती पर्यंत जाण्यास दीड तास लागतो.
- २) वडतुंबी मार्ग दुपारची (२.४५) भोर - टिटेघर गाडी आंबवण्यास येते, तिने वडतुंबी फाट्यावर उतरावे. तिथून १५ मिनिटांत वडतुंबी गाव गाठणे. येथून साधारणतः २ तासात गणेशदरा मार्ग रायरेश्वर पठारावर पोहोचता येते.
- ३) भोर - कोर्ले गाडीने कोर्ले गावात उतरावे. रात्री उशीर झाल्यास गावात मुक्काम करून पहाटे गायदरा मार्गाने ३ तासात रायरेश्वर पठारावरील देवळात जाता येते.
- ४) भोर - दाबेकेघर बसने दाबेकेघरला उतरावे व तिथून धानवली पर्यंत चालत जावे. पुढे वाघदरामार्ग ३ तासात रायरेश्वर गाठता येते.

राहण्याची सोय :

रोहीडमल्लच्या मंदिरात ५ ते ७ जणांची राहण्याची सोय होते. पावसाळ्यात मात्र मंदिरात राहता येत नाही.

जेवणाची सोय :

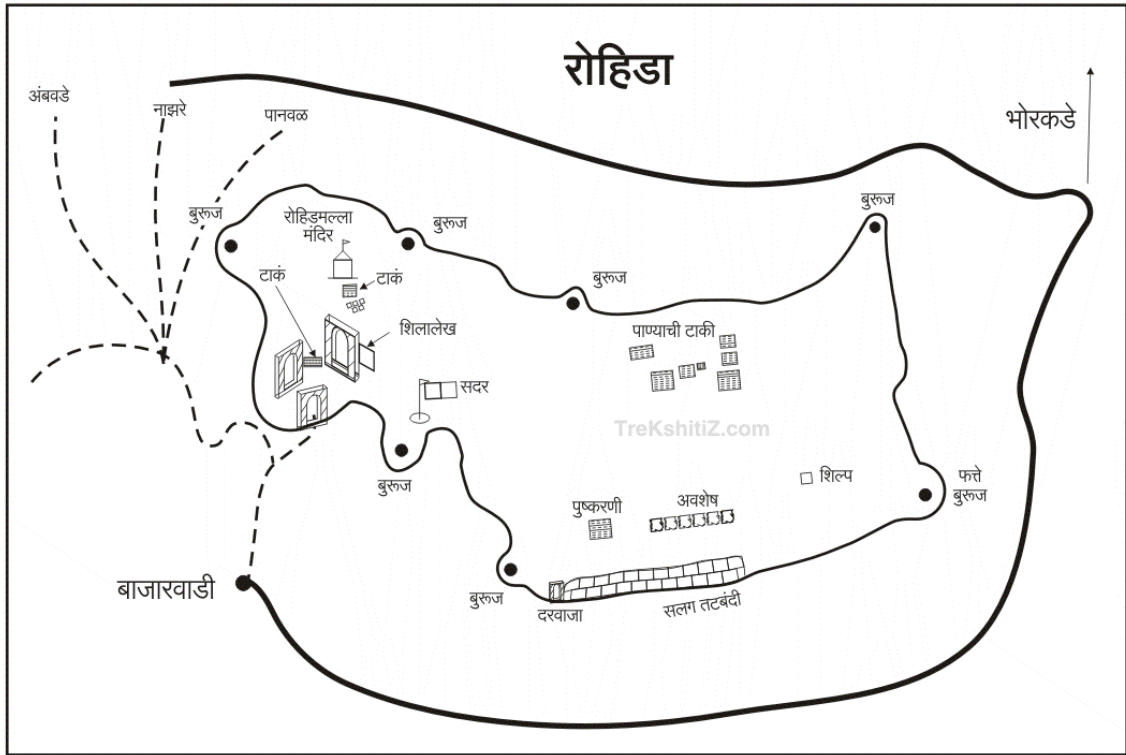
जेवणाची सोय आपण स्वतःच करावी.

पाण्याची सोय :

गडावर पिण्याचे पाणी बारमाही उपलब्ध आहे.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

बाजारवाडी मार्गे १ तास लागतो.

भवानगड

(Bhavangad)

किल्ल्याची उंची:१६५

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : ठाणे

पश्चिम रेल्वेवर असलेल्या केळवेचा समुद्रकिनारा मुंबईकरांमध्ये प्रसिध्द आहे. या केळवे गावापासून ३ किमी अंतरावर भवानगड हा छोटेखानी किल्ला आहे. वसई मोहिमेदरम्यान पोर्तुगिजांवर वचक बसविण्यासाठी मराठ्यांनी या किल्ल्याची निर्मिती केली होती. दरवर्षी शिवरात्रीला या गडावर भवानगडेश्वराची यात्रा भरते.

इतिहास :

इ.स. १५२६ साली पोर्तुगिजांनी वसई किल्ल्याची उभारणी सुरु केली. त्याच बरोबर या भागावर वर्चस्व ठेवण्यासाठी शिरगाव, माहीम, केळवे या परिसरात किल्ल्यांची साखळीच तयार केली. पोर्तुगिजांनी स्थानिक जनतेवर धर्मातरासाठी अत्याचार केले. या जुलमाच्या तक्रारी पेशव्यांकडे गेल्यावर, इ.स १७३७ मध्ये नरवीर चिमाजी आप्पांच्या नेतृत्वाखाली गंगाजी नाइक, शंकराजी फडके, बाजी रेठरेकर इ मातब्बर सरदार पोर्तुगिजांचे समूळ उच्चाटण करण्यासाठी पुढे सरसावले.

वसई मोहिमेत १७३७ च्या ऐन पावसाळ्यात २००० मजूरांकडून भवानगडाची उभारणी करण्यात आली. दांडाखाडीच्या रक्षणासाठी हा किल्ला बांधण्यात आला होता. वसई मोहिमेत या किल्ल्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली

पहाण्याची ठिकाणे :

भवानगड छोट्या झाडीभरल्या टेकडीवर उभा आहे. पायथ्यापासून १० मिनिटात आपण भवानगडाच्या भग्न प्रवेशद्वारातून माचीवर प्रवेश करतो. माचीची तटबंदी मोठ मोठे दगड एकमेकांवर रचून केलेली आहे. किल्ल्याची उभारणी युध्द पातळीवर केल्यामुळे या बांधकामात चून्याचा वापर केलेला आढळत नाही. गडाच्या माचीवर भवानगडेश्वराचे जिर्णोध्दारीत मंदिर आहे.

गडाच्या बालेकिल्ल्याचे पश्चिमाभिमुख प्रवेशद्वार गोमुखी पध्दतीचे आहे. याची कमान ढासळलेली आहे. परंतू बाजूचे बुरुज व तटबंदी शाबूत आहेत. बालेकिल्ल्याच्या प्रवेशद्वाराच्या बांधकामात चुन्याचा वापर केलेला आढळतो. प्रवेशद्वाराच्या आतल्या बाजूस पहारेकऱ्यांसाठी देवड्या आहेत. तेथून पुढे गेल्यावर दुसऱ्या उध्वस्त प्रवेशद्वारातून आपला बालेकिल्ल्यात प्रवेश होतो. समोरच पाण्याचे चौकोनी आकाराचे खडकात बांधलेले टाक दिसते. त्याच्या बाजूने गावकऱ्यांनी सिमेंटचा कट्टा बांधलेला आहे. टाक्यात भरपूर पाणी साठा आहे.

बालेकिल्ल्यांचा परिसर दाट झाडीत लपलेला आहे. टाक्याच्या उजव्या बाजूस असलेल्या तटबंदीवरून गडफेरी चालू करावी. तटबंदीच्या उत्तर- पूर्व बाजूने एक पायवाट खाली उतरते. या वाटेवर डाव्या बाजूस दगडात खोदलेल्या दोन गुहा दिसतात. त्यांचा उपयोग धान्य साठविण्यासाठी केला जात असावा, ही पायवाट

पूढे दांडपाड्यात जाते. आपण आल्या वाटेने परत तटबंदीवर जाऊन गडफेरी पूर्ण करावी. भवानगडावरून दांडा खाडी व आजुबाजूचा विस्तृत प्रदेश दिसतो.

पोहोचण्याच्या वाटा :

१) पश्चिम रेल्वेवरील केळवे व सफाळे या स्थानकांवरून भवानगड सारख्याच अंतरावर आहे. सफाळे स्थानकात उतरून दातिवरे गावात जाणाऱ्या बसने किंवा ६ आसनी रिक्षाने मधुकरनगर स्टॉपवर उतरावे येथून दिड किमी वर भवानगड आहे.

२) केळवे स्थानकात उतरून ६ आसनी रिक्षाने केळवे गावात यावे. गावातील चौकातून डाव्या हाताचा रस्ता दांडा खाडी ओलांडून दांडा गाव, खटाली गाव या मार्गे भवानगडाला जातो. हे अंतर ३ किमी आहे. या मार्गाने केळवे पाणकोट, फुटका बुरुज, कस्टम किल्ला, दांडा किल्ला पहात भवानगडाला जाता येते.

राहाण्याची सोय :

गडावरील भवानगडेश्वर मंदिरात राहाण्याची व्यवस्था होऊ शकते.

जेवणाची सोय :

गडावर जेवणाची व्यवस्था नाही, पण केळवे गावात आहे.

पाण्याची सोय :

गडावर पाण्याची बारामाही व्यवस्था आहे.

सूचना :

) भवानगड(१५ किमी), दांडा किल्ला, फुटका बुरुज, कस्टम किल्ला (१५किमी), केळवे पाणकोट (१५ किमी) केळवे भुईकोट (३ किमी) माहिमचा किल्ला व (५ किमी) शिरगावचा किल्ला हे सर्व किल्ले एका दिवसात पाहून होतात. परंतु यासाठी समुद्राच्या भरती ओहोटीची वेळ माहित असणे फार महत्वाचे आहे. कारण केळवे पाणकोट केवळ ओहोटीच्या वेळी पाहाता येतो. ओहोटीची वेळ पाहून व्यवस्थित नियोजन केल्यास सर्व किल्ले एका दिवसात आरामात पाहाता येतात. पालघर किंवा केळवेहून दिवसभरासाठी ६ आसनी रिक्षा मिळू शकते.

२) केळवे माहिम परिसरातील ६ किल्ले स्वतःच्या वाहनाने किंवा रिक्षाने एका दिवसात पाहाता येतात. त्यासाठी प्रथम भरती ओहोटीचे वेळापत्रक पहावे, कारण केळवे पाणकोट केवळ ओहोटीच्या वेळी पाहाता येतो.

जर ओहोटी सकाळी असेल तर प्रथम केळवे पाणकोट पहावा. नंतर दांडा किल्ला, भवानगड पाहून परत केळवेत यावे. जेवण करून केळवे भुईकोट , माहिमचा किल्ला, शिरगावचा किल्ला पाहून पालघरला जावे.

ओहोटी संध्याकाळी असल्यास पालघर स्थानकात उतरून रिक्षा करून ५ किमी वरील शिरगाव (५ किमी) वरील माहिमचा किल्ला, महकावती देवीचे मंदीर (४ किमी वरील) केळवे भुईकोट ,(३ कि मी) वरील भवानगड पाहून शेवटी परत केळवे गावात येऊन ओहोटीला केळवे पाणकोट पहावा व ८ किमी वरील केळवे स्थानक गाठावे.

केळवे किल्ला(Kelave Killa)

किल्ल्याची उंची: ०

किल्ल्याचा प्रकार : समुद्र किनाऱ्यावरील
किल्ले

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : ठाणे

पश्चिम रेल्वेवर असलेल्या केळवेचा समुद्रकिनारा मुंबईकरांमध्ये प्रसिध्द आहे. या समुद्रकिनाराच्या उत्तरेला सुरुच्या वनात केळवे किल्ला आहे. किल्ल्याचा आकार चांदणी प्रमाणे असून त्याचे बुरुज त्रिकोणाकृती आहेत.

इतिहास :

केळवे पाणकोटा प्रमाणे हा किल्ला सुध्दा इतिहासकालात समुद्रात होता. पण समुद्र मागे हटल्यामुळे किल्ल्याला भूईकोटाचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. काही वर्षांपूर्वी हा किल्ला पूर्ण वाळूखाली गाढला गेला होता. 'किल्ले वसई मोहिमे' अंतर्गत २००८-०९

साली या किल्ल्याभोवतीची वाळू उपसून किल्ल्याचा पहिला मजला मोकळा करण्यात आला आहे. इ.स १७३९च्या वसई मोहिमेत माहिम किल्ल्यावरील विजयानंतर १० जानेवारी १७३९ रोजी केळवे किल्ला मराठ्यांच्या ताब्यात आला.

पहाण्याची ठिकाणे :

किल्ला वाळूत गाढला गेला असल्यामुळे प्रवेशद्वारातून रांगतच आपण किल्ल्याच्या पहिल्या मजल्यावर प्रवेश करतो. समोर तटबंदी व त्याच्या मधोमध दुसरे प्रवेशद्वार दिसते. त्यातून वाकून आत गेल्यावर आपण किल्ल्याच्या मागच्या भागात पोहोचतो. किल्ल्याच्या चार टोकांना चार वैशिष्ट्यपूर्ण त्रिकोणाकृती बुरुज आहेत. या बुरुजांमध्ये तोफा ठेवण्यासाठी झरोके व जंग्या आहेत. किल्ला छोटेखानी असून १० मिनीटात पाहून होतो.

पोहोचण्याच्या वाटा :

केळवे स्थानकात उतरून ६ आसनी रिक्षाने केळवे गावात यावे. केळवे शितलादेवी मंदिरावरून उजव्या बाजूची वाट केळवे बीच कडे जाते. या वाटेने बीचवरून किंवा सुरुच्या वनातून उत्तरेकडे चालत गेल्यावर आपण केळवे किल्ल्यावर पोहोचतो.

राहण्याची सोय :

गडावर राहण्याची सोय नाही, पण केळवे गावात आहे.

जेवणाची सोय :

गडावर जेवणाची व्यवस्था नाही, पण केळवे गावात आहे.

पाण्याची सोय :

गडावर पाण्याची सोय नाही.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

केळवे शितलादेवी मंदिरापासून चालत १० मिनीटे लागतात.

सूचना :

१) भवानगड(१५ किमी), दांडा किल्ला, फुटका बुरुज, कस्टम किल्ला (१५किमी), केळवे पाणकोट (१५ किमी) केळवे भूर्डकोट (३ किमी) माहिमचा किल्ला व (५ किमी) शिरगावचा किल्ला हे सर्व किल्ले एका दिवसात पाहून होतात. परंतु यासाठी समुद्राच्या भरती ओहोटीची वेळ माहित असणे फार महत्वाचे आहे. कारण केळवे पाणकोट केवळ ओहोटीच्या वेळी पहाता येतो. ओहोटीची वेळ पाहून व्यवस्थित नियोजन केल्यास सर्व किल्ले एका दिवसात आरामात पहाता येतात. पालघर किंवा केळवेहून दिवसभरासाठी ६ आसनी रिक्षा मिळू शकते.

२) केळवे माहिम परिसरातील ६ किल्ले स्वतःच्या वाहनाने किंवा रिक्षाने एका दिवसात पहाता येतात. त्यासाठी प्रथम भरती ओहोटीचे वेळापत्रक पहावे, कारण केळवे पाणकोट केवळ ओहोटीच्या वेळी पहाता येतो.

जर ओहोटी सकाळी असेल तर प्रथम केळवे पाणकोट पहावा. नंतर दांडा किल्ला, भवानगड पाहून परत केळवेत यावे. जेवण करून केळवे भूर्डकोट, माहिमचा किल्ला, शिरगावचा किल्ला पाहून पालघरला जावे.

ओहोटी संध्याकाळी असल्यास पालघर स्थानकात उतरून रिक्षा करून ५ किमी वरील शिरगाव (५ किमी) वरील माहिमचा किल्ला, महाकावती देवीचे मंदीर (४ किमी वरील) केळवे भूर्डकोट (३ कि मी) वरील भवानगड पाहून शेवटी परत केळवे गावात येऊन ओहोटीला केळवे पाणकोट पहावा व ८ किमी वरील केळवे स्थानक गाठावे.

केळवे

पाणकोट(Kelave

Panakot)

किल्ल्याची उंची: ०

किल्ल्याचा प्रकार : जलदुर्ग

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : कठीण

जिल्हा : ठाणे

केळवे पाणकोट किंवा केळवे जंजिरा या नावाने ओळखला जाणारा हा किल्ला केळवे गावाच्या दक्षिणेला भर समुद्रात आहे. दांडा खाडी ज्या ठिकाणी समुद्राला मिळते, त्याच मार्गावरील खडकावर या किल्ल्याची उभारणी भर समुद्रात केल्यामुळे दांडा खाडीवर व समुद्रावर एकाचवेळी नियंत्रण ठेवणे पोर्तुगिजांना सहज साध्य झाले. जहाजाच्या आकाराचा हा सुंदर पण अपरिचित पाणकोट आजही सुस्थितीत उभा आहे. ओहोटीच्या वेळी अलिबागच्या कुलाबा किल्ल्याप्रमाणे समुद्राचे पाणी किल्ल्याच्या पाठीमागे जाते त्यामुळे जमिन उघडी पडते व खुष्कीच्या मार्गाने किल्ल्यावर जाता येते.

इतिहास :

पोर्तुगिजांनी हा पाणकोट बांधला होता. पोर्तुगिज मराठे युद्धाच्या वेळी (फेब्रुवारी १७३९) चिमाजी आप्पांना लिहीलेल्या पत्रात या किल्ल्याची नोंद आढळते.

पहाण्याची ठिकाणे :

किल्ला बांधतांना स्थापत्यकाराने किल्ल्याचे प्रवेशद्वार जमिनीपासून ८ फूट उंचीवर बांधलेले आहे. त्यामुळे भरतीच्यावेळी समुद्राच्या पाण्याने जेव्हा किल्ला वेढला जातो तेव्हा बोटीने किल्ल्यात प्रवेश करता येतो; तर ओहोटीच्या वेळी किल्ल्याच्या आजूबाजूची जमिन उघडी पडल्यावर ८ फूट भिंत चढून किल्ल्यात प्रवेश करावा लागतो. प्रवेशद्वाराच्या दोन्ही बाजूस जंग्या आहेत, तसेच तोफा ठेवण्यासाठी झरोके आहेत. प्रवेशद्वाराच्या आतील बाजूस दरवाजा मागील अडसर लावण्यासाठी दगडात खाच केलेली आहे.

प्रवेशद्वारातून आत प्रवेश केल्यावर समोर दुसरे प्रवेशद्वार व त्याच्या बाजूची तटबंदी दिसते. तटबंदीत जंग्या आहेत. पहिला दरवाजा पडल्यावरही किल्ला लढविण्यासाठी ही रचना केलेली आहे. दुसऱ्या प्रवेशद्वारातून आत गेल्यावर डाव्या हातास उध्वस्त वास्तूचे अवशेष व कोरडा पाण्याचा तलाव दिसतो. येथून पूढे गेल्यावर तिसरे प्रवेशद्वार लागते किल्ल्याचा हा भाग दोन मजली असून त्याचा आकार अर्धवर्तूळाकार आहे. आतमध्ये पाण्याची बुजलेली विहिर आहे. अर्धवर्तूळाकार तटबंदीमध्ये दोन्ही मजल्यावर जागोजागी जंग्या व तोफांसाठी झरोके आहेत. तसेच लाकडी वासे लावण्यासाठी तटबंदीत केलेल्या खाचा पहाता येतात. या झरोक्यांचा

उपयोग तोफा ठेवण्याबरोबरच व्यापारी नौकांकडून जकात वसूलीसाठी (आजच्या टोल नाक्यांप्रमाणे) केला जात असावा.

पोहोचण्याच्या वाटा :

पश्चिम रेल्वेवरील केळवे स्थानकात उतरून, बस अथवा रिक्षाने (८ किमी) केळवे गावातील चौकात यावे. या चौकातून डाव्या हाताचा रस्ता दांडा खाडीमार्गे भवानगडाकडे जातो.. या रस्त्यावर चौकापासून ५ मिनिटावर कस्टमची इमारत व कस्टमचा किल्ला आहे. या इमारतीकडून उजव्या हाताचा रस्ता केळवे कोळीवाड्याकडे जातो. कोळीवाड्यातून ओहोटीच्यावेळी चालत किल्ल्यापर्यंत जाता येते. किल्ल्याचे प्रवेशद्वार जमिनीपासून ८ फूट उंचीवर आहे. लाटांच्या घर्षणामुळे अंदाजे ५ फूटावर तटबंदीत खाच तयार झालेली आहे. या खाचेत चढून किल्ल्यात प्रवेश करता येतो.

राहाण्याची सोय :

किल्ल्यावर राहाण्याची सोय नाही. पण केळवे गावात होऊ शकते.

जेवणाची सोय :

किल्ल्यावर जेवणाची सोय नाही, पण केळवे गावात होऊ शकते.

पाण्याची सोय :

किल्ल्यावर पाण्याची सोय नाही.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

केळवे गावातून चालत १५ मिनीटात पाणकोटा पर्यंत जाता येते.

सूचना :

१) भवानगड(१५ किमी), दांडा किल्ला, फुटका बुरुज, कस्टम किल्ला (१५किमी), केळवे पाणकोट (१५ किमी) केळवे भूर्डकोट (३ किमी) माहिमचा किल्ला व (५ किमी) शिरगावचा किल्ला हे सर्व किल्ले एका दिवसात पाहून होतात. परंतु यासाठी समुद्राच्या भरती ओहोटीची वेळ माहित असणे फार महत्वाचे आहे. कारण केळवे पाणकोट केवळ ओहोटीच्या वेळी पहाता येतो. ओहोटीची वेळ पाहून व्यवस्थित नियोजन केल्यास सर्व किल्ले एका दिवसात आरामात पहाता येतात. पालघर किंवा केळवेहून दिवसभरासाठी ६ आसनी रिक्षा मिळू शकते.

२) केळवे माहिम परिसरातील ६ किल्ले स्वतःच्या वाहनाने किंवा रिक्षाने एका दिवसात पहाता येतात. त्यासाठी प्रथम भरती ओहोटीचे वेळापत्रक पहावे, कारण केळवे पाणकोट केवळ ओहोटीच्या वेळी पहाता येतो.

जर ओहोटी सकाळी असेल तर प्रथम केळवे पाणकोट पहावा. नंतर दांडा किल्ला, भवानगड पाहून परत केळवेत यावे. जेवण करून केळवे भूर्डकोट, माहिमचा किल्ला, शिरगावचा किल्ला पाहून पालघरला जावे.

ओहोटी संध्याकाळी असल्यास पालघर स्थानकात उतरून रिक्षा करून ५ किमी वरील शिरगाव (५ किमी) वरील माहिमचा किल्ला, महाकावती देवीचे मंदीर (४ किमी वरील) केळवे भूर्डकोट (३ कि मी) वरील भवानगड पाहून शेवटी परत केळवे गावात येऊन ओहोटीला केळवे पाणकोट पहावा व ८ किमी वरील केळवे स्थानक गाठावे.

तांदुळवाडी

(Tandulwadi)

किल्ल्याची उंची: १९००

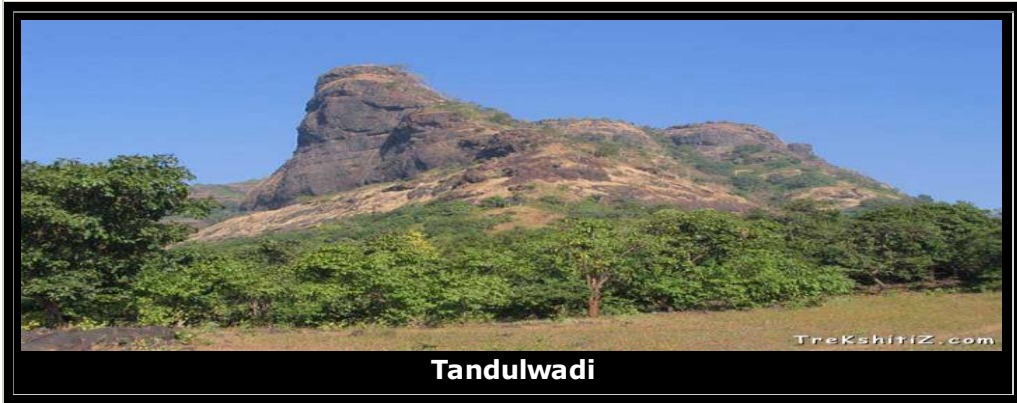
किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: पालघर

श्रेणी : मध्यम

जिल्हा : ठाणे

तांदुळवाडी किल्ला पश्चिम रेल्वेवरील सफाळे स्टेशनच्या ईशान्य दिशेला सुमारे साडेचार किमी अंतरावर आहे. वृक्षवेलींनी मंडीत असा हा सुंदर गड मुंबईकरांसाठी एका दिवसात पाहाण्याजोगा आहे.

इतिहास :

या गडाचा इतिहास संक्षिप्त स्वरूपात ठाणे गॅझेटिअर्स मध्ये पाहावयास मिळतो. तो येणेप्रमाणे ;

‘तांदुळवाडी किल्ला माहीमच्या (केळवे माहीम) आग्नेय दिशेस सुमारे १६ किमी अंतरावर असून हे स्थान ५७९ मीटर्स (सुमारे १९०० फूट) उंचीच्या डोंगरावर आहे. सफाळे रेल्वे स्टेशनच्या ईशान्येस ४.८० किमी अंतरावर हा किल्ला आहे. मराठ्यांनी इ.स. १७३७ साली हा किल्ला हस्तगत केला होता. या डोंगरमाथ्यावर पाषाणात खोदलेली अनेक पाण्याची टाकी, जलकुंभ असून तटबंदीच्या खुणाही आढळतात.

डोंगराच्या पूर्व पायथ्याजवळून वैतरणा नदी वाहते. नदीशेजारीच ललठाणे नावाचे खेडे वसलेले आहे. गावाजवळच जलसंचयिका असून ती पोर्तुगीजांनी बांधली असावी. तेराव्या शतकात राजा भीमदेव याचे राज्य समुद्राकाठी शूर्पारक (नालासोपारा), महिकावती(माहीम) येथे होते. पुढे इ.स. १४५४ साली अहमदाबादच्या सुलतानाने महिकावती सर केले. त्यांच्यापैकी एका बहादूरशहाने मलिक अल्लाउद्दीन नावाच्या सरदाराला तांदुळवाडीचा किल्लेदार केले. त्यानंतर या भागावर पोर्तुगीजांनी अंमल बसविला. पेशव्यांच्या काळात हा किल्ला मराठ्यांच्या हातात आला.

पहाण्याची ठिकाणे :

पायथ्यापासून गडावर चढून गेल्यावर दगडांनी रचलेली तुटक अशी चार फूट उंचीची तटबंदी आहे. या तटबंदीच्या दिशेने पुढे गेल्यास गडाच्या मध्यभागी चौकोनी हौद दिसतो. भिंत उजवीकडे ठेवत, तिच्या बाजूने थोडे खाली उतरल्यावर पश्चिम टोकाकडून येणारी वाट दिसते. या वाटेवरून पुढे गडाच्या पूर्व व पश्चिम कड्यापाशी खडकात खोदलेली पाण्याची सुमारे पंचवीस कुंडे किल्ल्याचे अस्तित्व दर्शवितात. गडावरून आजूबाजूचा परिसर दिसतो. या गडावरील रानात विविध जातींची वृक्षवेली, वनौषधी व अनेक जातींचे पशुपक्षी आढळतात

पोहोचण्याच्या वाटा :

तांदुळवाडी मार्ग :-

तांदुळवाडी किल्ल्यावर येण्यासाठी विरारमार्गे सफाळेला यावे. तेथून तांदुळवाडी गावात जाण्यासाठी एसटी व खाजगी जीप उपलब्ध आहेत.

तांदुळवाडी गावात पोहोचल्यावर डांबरी रस्त्याच्या डाव्या बाजूच्या पायवाटेने गडावर जाता येते. या पायवाटेने चालत राहिल्यास १५ मिनिटांत गडाखालची सपाटी येते.

पुढे एका घळीतून वर चढत गड गाठता येतो .

याशिवाय दुसरी वाट म्हणजे रोडखड नावाच्या आदिवासी पाड्यातून गडावर जाता येते.

राहाण्याची सोय :

किल्ल्यावर राहाण्याची सोय नाही.

जेवणाची सोय :

किल्ल्यावर जेवणाची सोय नाही , स्वतः करावी.

पाण्याची सोय :

गडावर बारमाही पाण्याची टाकी आहेत.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

तांदुळवाडी गावातून दोन तास लागतात.

जाण्यासाठी उत्तम कालावधी :

सर्व ऋतुमध्ये .

घोडबंदारचा

किल्ला(Ghodabandarc ha killa)

किल्ल्याची उंची:१६५

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : मध्यम

जिल्हा : ठाणे

प्राचीनकाळी कल्याण हे महत्त्वचे बंदर म्हणून प्रसिध्द होते. अरबी समुद्रातून उल्हास खाडी मार्गे कल्याण बंदरात जहाजांची येजा चालत असे. या जलमार्गावर लक्ष ठेवण्यासाठी वसईचा किल्ला, धारावी किल्ला, घोडबंदर किल्ला, गायमुख किल्ला, नागलाबंदर किल्ला, दुर्गाडी किल्ला अशी किल्ल्यांची माळच वेगवेगळ्या राज्यकर्त्यांनी बांधली होती.

सह्याद्रीची एक सोंड उल्हास खाडीजवळ उतरते, तिचे टोक घोड्यासारखे दिसते. त्यामुळे ह्या बंदराला घोडबंदर असे नाव पडले सह्याद्रीच्या ह्या सोंडेवरच घोडबंदर किल्ला बांधण्यात आला आहे.

इतिहास :

इ.स १६७२ मध्ये घोडबंदर किल्ला पोर्तुगिजांच्या ताब्यात होता. शिवाजी महाराजांनी स्वतः हया किल्ल्यावर हल्ला केला, पण त्यांना किल्ला जिंकता आला नाही, इ.स १७३७ मध्ये घोडबंदर किल्ला मराठ्यांनी पोर्तुगिजांकडून जिंकून घेतला, त्यावेळी पोर्तुगिजांची २५० माणसे मारल्याची व ७ गलबते ताब्यात घेतल्याची नोंद आहे. वसईच्या मोहीमेचा एक भाग म्हणून नागलाबंदर, घोडबंदर, धारावी किल्ला हे किल्ले जिंकून वसईच्या विजयाचा मार्ग मोकळा केला. १८१८ मध्ये हा गड इंग्रजांनी जिंकून घेतला.

पहाण्याची ठिकाणे :

गडाच्या पायऱ्या चढून आपण भग्न प्रवेशद्वारातून गडात प्रवेश करतो, समोरच अनेक छोटी दालने असलेली एक कमानीची इमारत दिसते. पुढे गडाच्या सपाटीवर उंच भिंतीचे सभागृह लागते. त्याच्यापुढे थोड्या उंचीवर एक बुरुज दिसतो. बुरुजाला असलेल्या पायऱ्यांनी वर गेल्यावर कडी, कोयंडे किंवा बिजाग्रींची गरज नसलेला वैशिष्ट्यपूर्ण दरवाजा लागतो. बुरुजाच्या माथ्यापर्यंत असलेल्या खाचांमधून हा दरवाजा वर खाली सरकवून उघड बंद करता येत असे. हया बुरुजाच्या माथ्यावरून उल्हासखाडी व आजूबाजूचा दूरवरचा प्रदेश दृष्टीक्षेपात येतो.

पोहोचण्याच्या वाटा :

हया किल्ल्यावर जाण्यासाठी ठाणे बस स्थानकातून बोरीवली, भाइंदर येथे जाणाऱ्या बसने घोडबंदर गावात उतरावे. गावातून टेकडीवर जाणारी पायऱ्यांची वाट आपल्याला किल्ल्यात घेऊन जाते.

राहण्याची सोय :

किल्ल्यावर राहण्याची सोय नाही.

जेवणाची सोय :

गडावर जेवणाची सोय नाही, आपण स्वतः करावी.

पाण्याची सोय :

किल्ल्यावर पिण्याचे पाणी नाही.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

घोडबंदर गावातून पाऊण तास लागतो.

मल्हारगड(सोनेरी)Malhar

gad

किल्ल्याची उंची:३१००

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: भुलेश्वर,पुणे

श्रेणी : मध्यम

जिल्हा : पुणे

महाराष्ट्रातील सर्व किल्ल्यांमध्ये सर्वात शेवटी बांधला गेलेला किल्ला म्हणून 'मल्हारगड' प्रसिद्ध आहे. पुणे जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडे वेल्हे तालुक्यातून सहयाद्रीच्या मूळ रांगेचे दोन फाटे फुटतात. एका डोंगररांगेवर राजगड आणि तोरणा तर दुसरी डोंगररांग ही पूर्वपश्चिम पसरलेली आहे. याच रांगेला भुलेश्वर रांग म्हणतात. पुरंदर, वज्रगड, मल्हारगड, सिंहगड याच रांगेवर वसलेले किल्ले आहेत. पुण्याहून सासवडला जातांना लागणाऱ्या दिवेघाटावर लक्ष ठेवण्यासाठी मल्हारगडाची निर्मिती केली गेली. या किल्ल्याची निर्मिती अगदी अलीकडची म्हणजे इ. स १७५७ ते १७६० या काळातील आहे पायथ्याला असणाऱ्या सोनोरी गावामुळे या गडाला 'सोनोरी' म्हणूनही ओळखले जाते.

मल्हारगड हा साधारण त्रिकोणी आकाराचा असून आतील बालेकिल्ल्याला चौकोनी आकाराचा तट आहे. मल्हारगड आकाराने लहान असून संपूर्ण किल्ला पाहण्यास अर्धापाऊण तास पुरतो. किल्ल्याची तटबंदी, बुरूज यांची काही ठिकाणी पडझड झाली असली, तरी बऱ्याच ठिकाणी ती शाबूत आहे. याशिवाय सोनोरी गावात असलेली पानसे यांची गढी, लक्ष्मी - नारायणाचे मंदिर, मुरलीधराचे मंदिर या पहाण्यासारख्या गोष्टी आहेत.

मल्हारगड हा छोटेखानी किल्ला, पानसे (वाडा) गढी, लक्ष्मी - नारायणचे व मुरलीधराचे मंदिर हि ठिकाणे मुंबई - पुण्याहून एका दिवसात पाहून होतात.

इतिहास :

या किल्ल्याची बांधणी पेशव्यांचे सरदार पानसे यांनी केली. पानसे हे पेशव्यांच्या तोफखान्याचे प्रमुख होते. मल्हारगडाचे बांधकाम १७५७ ते १७६० या काळात झाले. सन १७७१ - ७२ मध्ये थोरले माधवराव पेशवे किल्ल्यावर येऊन गेल्याचे उल्लेख ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये आढळतात. या किल्ल्याचा उपयोग दिवेघाटावर आणि आजुबाजूच्या प्रदेशावर नजर ठेवण्यासाठी होत असे. इंग्रजां विरुद्धच्या बंडात उमाजी नाईक व वासुदेव बळवंत फडके यांनी या किल्ल्याचा आश्रय घेतला होता.

पहाण्याची ठिकाणे :

पूर्वेकडच्या मुख्य प्रवेशद्वारातून आत शिरल्यावर उजव्या बाजूने पुढे गेले असता बालेकिल्ल्याच्या तटाआधी आपल्याला एका वाड्याचे अवशेष दिसतात. बाजूलाच एक विहीरही आहे, मात्र ती वापरात नसल्याने गडावरील इतर विहिरीं प्रमाणेच यात पाणी अजिबात नाही. बालेकिल्ल्यात प्रवेश न करता असेच तटाच्या बाजूने पुढे गेल्यावर समोरच एक बांधीव तळे लागते. या तळ्यात उतरण्यासाठी पायऱ्या बांधलेल्या आहेत. किल्ल्याच्या दक्षिणेला असणारे हे तळे बालेकिल्ल्याच्या तटाला लागून आहे. बालेकिल्ल्यातून तलावावर जाण्यासाठी तटबंदीत एक दिंडी दरवाजा बांधलेला आहे. तलाव पावसाळ्यात व हिवाळ्यात पाण्याने भरलेले असते. यातील पाणी वापरण्यास उपयुक्त असले तरी पिण्यायोग्य मात्र नाही.

तलावाच्या पुढे किल्ल्याच्या टोकावर असणाऱ्या बुरुजाकडे जाताना अजून एक विहीर लागते. याही विहिरीत पाणी नाही. या बुरुजाच्या खाली आपल्याला एक बुजलेला दरवाजा दिसतो. या बुरुजाकडून उजवी कडे पुढे गेल्यावर आपल्याला एक चोर दरवाजा दिसतो. झोंडेवाडी गावातून आल्यावर याच दरवाज्यातून आपण किल्ल्यात प्रवेश करतो.

चोर दरवाजापासून बालेकिल्ल्याच्या तटबंदीच्या बाजूने मुख्य प्रवेशद्वाराच्या दिशेने चालत गेल्यावर बालेकिल्ल्याचे प्रवेशद्वार लागते. बालेकिल्ल्याचा तट चौकोनी असून काही ठिकाणी त्याची पडझड झाली आहे. बालेकिल्ल्यातील दोन मंदिरांची शिखरे आपल्याला किल्ल्याच्या पायथ्यापासून खुणावत असतात. ही दोन मंदिरे बालेकिल्ल्यात बाजूबाजूलाच असून यातील लहानसे देऊळ खंडोबाचे, तर दुसरे थोडे मोठे देऊळ महादेवाचे आहे. खंडोबाच्या देवळामुळेच या गडाला मल्हारगड हे नाव पडले असावे. महादेवाच्या देवळात शंकराची पिंडी असून या मंदिरात रहायचे

झाल्यास फारतर ५ ते ६ माणसे दाटीवाटीने राहू शकतात.

पानसे (गढी) वाडा :- पेशव्यांचे तोफखाना प्रमुख सरदार कृष्णराव माधवराव पानसे यांनी बांधलेली गढी मल्हारगडच्या पायथ्याशी असलेल्या सोनोरी गावात आहे. गढीचे १२ फूटी उंच पश्चिमाभिमुख प्रवेशव्दार एखाद्या किल्ल्यासारखेच आहे. गढीला ६ बुरुज आहेत. बुरुजांमधील तटबंदीची जाडी ९ फूट व उंची १९ फूट आहे.

गढीत शिरल्यावर प्रथम लक्ष्मी - नारायणाचे मंदिर आहे. या मंदिरात संगमरवरात कोरलेली लक्ष्मी - नारायणाची मुर्ती आहे. या मुर्तीत गरुडाच्या खांद्यावर बसलेला विष्णू व त्याच्या डाव्या बाजूला लक्ष्मी दाखवलेली आहे. हि मुर्ती ७ मार्च १७७४ रोजी कर्नाटक स्वारीच्या वेळी मेळेकोट येथे केलेल्या लुटीत मिळाली होती. याशिवाय दगडात कोरलेली गरुडाची मुर्ती गाभाऱ्यातील कोनाड्यात ठेवलेली आहे. मंदिराच्या समोर पाण्याच सुकलेला टाक आहे. तर मागच्या बाजूला पायऱ्या असलेली मोठी विहिर आहे. मंदिराच्या उजव्या व डाव्या बाजूस ३ छोट्या देवळ्या आहेत. त्यात उजव्या सोडेचा गणपती, सूर्य, यांच्या मुर्ती व शिवलिंग आहेत.

मंदिराच्या मागे असलेल्या विहिरच्या बाजूला पानसे यांचा आहे. या वाड्याला चारही बाजूंनी तटबंदी व दिंडी दरवाजा असलेले लाकडी प्रवेशव्दार आहे. पानसे यांचा तीन मजली वाडा होता, आता केवळ एक मजली राहिला आहे. वाड्यातील शिसवी देवघर पहाण्या सारखे आहे. दरवर्षी या वाड्यात जम्नाष्टमीचा (कृष्ण जन्माचा) उत्सव मोठ्या प्रमाणात साजरा केला जातो. वाड्याच्या समोरील बाजूस घोड्याच्या पागा होत्या.

पानसे यांचा वाडा पाहून लक्ष्मी - नारायणाच्या मंदिराला वळसा घालून प्रवेशव्दाराच्या विरुद्ध दिशेला चालत गेल्यावर ढासळलेली तटबंदी दिसते. येथे गढीचा दुसरा दरवाजा होता. (गावकऱ्यांनी यातूनच रस्ता काढलेला आहे.) या तटबंदीत रस्त्याच्या डाव्या बाजूस गणपतीचे मंदिर आहे. ते पाहून मागे फिरून गढीच्या प्रवेशव्दारापाशी आल्यावर आपली गढीची फेरी पूर्ण होते.

सोनोरी गावात मुरलीधराचे मंदिर आहे. मंदिरात काळ्या पाषाणातील श्रीकृष्णाची अत्यंत सुंदर मूर्ती आहे.

पोहोचण्याच्या वाटा :

मल्हारगडावर आपल्याला प्रामुख्याने दोन वाटांनी जाता येते.

१) सासवडहून :-

सासवड पासून ६ किमी वर 'सोनोरी' हे गाव आहे. या गावाला एसटी सासवडहून निघून दिवसातून तीन वेळा म्हणजे स १०, दु २ आणि संध्या ५ या वेळेत भेट देते. सोनोरी गावातून समोरच दिसणारा मल्हारगड आपले लक्ष वेधून घेतो. सोनोरी गावातून कच्च्या रत्याने किल्ल्याच्या पायथ्याशी पोहोचण्यासाठी २० ते २५ मिनिटे लागतात. वाहनाने पायथ्या पर्यंत जाता येते. किल्ल्याच्या उजव्या बाजूच्या खिंडीत इलेक्ट्रीकचे टॉवर आहेत. टॉवरच्या बाजूने एक पायवाट गडावर जाते. या वाटेने किल्ल्याच्या मुख्य प्रवेशद्वारापाशी जातो. (गडाचे प्रवेशद्वार सोनोरी गावाच्या विरुद्ध बाजूस आहे.) . पायथ्या पासून किल्ल्यावर जाण्यासाठी अर्धा तास लागतो.

२) झेंडेवाडीतून :-

पुण्याहून सासवडला निघाल्यावर दिवे घाट संपल्यावर काही वेळाने 'झेंडेवाडी' गावाचा फाटा लागतो. येथून २ किमी वर झेंडेवाडी हे गाव आहे. या गावात आपल्याला झेंडूच्या फुलांची शेती केलेली दिसते. गाव पार करून आपल्याला समोरच्या डोंगर रांगांमध्ये दिसणाऱ्या खिंडीत जावे लागते. गावात विचारल्यावर गावकरीही आपल्याला ती खिंड दाखवतात. या खिंडीत पोहोचल्याशिवाय मल्हारगडाचे आपल्याला बिलकुल दर्शन होत नाही. या खिंडीत गेल्यावर समोरच याच डोंगररांगेमध्ये असणारा मल्हारगड आपल्याला दिसतो. तटबंदींनी सजलेल्या मल्हारगडावर जायला आपल्याला पुन्हा डोंगर उतरावा लागत नाही. खिंडीतून किल्ल्यावर जाण्यास अर्धातास तर आपण उतरलेल्या झेंडेवाडीफाट्या पासून खिंडपार करून किल्ल्यावर जाण्यास साधारणपणे दीड तास लागतो.

राहाण्याची सोय :

फक्त ५ ते ६ माणसे महादेवाच्या मंदिरात दाटीवाटीने राहू शकतात. गडावर अन्यत्र राहाण्याची सोय नाही. मात्र पायथ्याला असणाऱ्या सोनोरी गावात किंवा झेंडेवाडीत शाळेच्या आवारात राहता येते.

जेवणाची सोय :

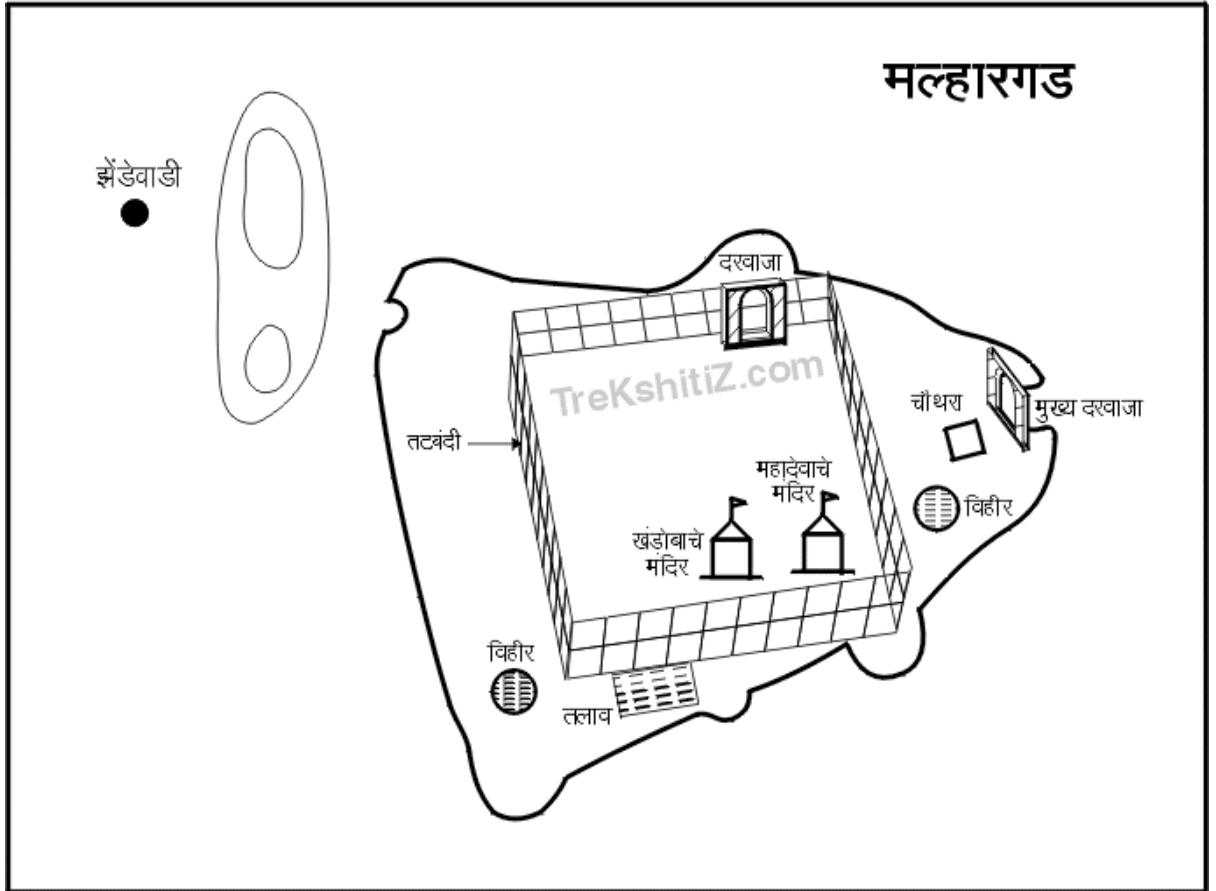
किल्ल्यावर जेवणाची सोय आपणच करावी. सासवडला जेवणासाठी हॉटेल्स आहेत.

पाण्याची सोय :

गडावर पिण्याच्या पाण्याची सोय नाही.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

१) सोनोरी गावातून किल्ल्यावर जाण्यासाठी पाऊण तास लागतो. २) झेंडेवाडीफाट्या पासून खिंडपार करून किल्ल्यावर जाण्यास दीड तास लागतो.

वसंतगड(Vasantgad)

किल्ल्याची उंची: २९५०

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: महाबळेश्वर कोयना

श्रेणी : मध्यम

जिल्हा : सातारा

कराड - चिपळूण रस्त्यावर अनेक किल्ले आहेत. त्यापैकी वसंतगड हा किल्ला त्याच्या पायथ्याशी, तळबीड गावात असलेल्या सेनापती हंबीरराव मोहीते यांच्या समाधीमुळे प्रसिद्ध आहे.

इतिहास :

या किल्ल्याची बांधणी १२ व्या शतकात शिलाघर राजा भोज याने केली. इ.स. १६५९ मध्ये शिवरायांनी किल्ला स्वराज्यात आणला. गडाजवळच मसुरला सुलतानजी जगदाळे रहात होता. अफजलखान स्वराज्यावर चालून आला त्यावेळी जगदाळे त्यास जाऊन मिळाला. अफजल वधानंतर मराठ्यांनी अचानक छापा घालून जगदाळेस पकडून वसंतगडावर आणले व त्याचा शिरच्छेद केला. पुढे जिंजीहून परतल्यावर राजाराम महाराज काही दिवस या किल्ल्यावर मुक्कामाला होते. २५ नोव्हेंबर १६९९ रोजी औरंगजेबाने हा किल्ला जिंकला व त्याचे नाव ठेवले 'किली द फतेह' म्हणजे यशाची किल्ली असे ठेवले. नंतर १७०६ मध्ये मराठ्यांनी परत हा किल्ला जिंकला. इ.स. १८१८ मध्ये वसंतगड इंग्रजांच्या ताब्यात गेला.

पहाण्याची ठिकाणे :

तळबीड किंवा वसंतगड गावातून गडावर जाणारा रस्ता एकाच ठिकाणी येऊन मिळतो. गडावर शिरतांना एक भग्न अवस्थेतील प्रवेशद्वार लागते. या प्रवेशद्वाराच्या तटबंदित गणेशाची सुबक मुर्ती कोरलेली आहे. प्रवेशद्वाराच्या पायऱ्या चढून गेल्यावर समोरच उजवीकडची वाट धरावी, समोरच मोठे मंदिर आहे. या मंदिराचे वैशिष्ट्य असे की हे मंदिर शुर्पणकेचा पूत्र चंद्रसेन याचे आहे. मंदिराच्या अलिकडेच दोन भग्न मंदिरे देखील आढळतात. गडमाथा बराच विस्तीर्ण आहे. गडाच्या चारही अंगास भक्कम असे बुरुज आहेत. दक्षिणेकडील बुरुजात एक सुस्थितीत असणारा दरवाजा आहे. दरवाज्यावरचे नक्षीकाम आजही शाबूत आहे. हा

दरवाजा गोमुखी बांधणीचा आहे. तसेच किल्ल्याची तटबंदी बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात शाबूत आहे. किल्ल्याच्या पठारावर एका ठिकाणी दगडाचे मोठे जाते आढळते. किल्ल्याचा एकूण घेरा मोठा असल्याने फिरण्यास एक ते दीड तास लागतो. वसंतगडावरून कोयनेच्या पात्राचे विलोभणीय दर्शन होते.

पोहोचण्याच्या वाटा :

वसंतगडाचे पायथ्याचे गाव म्हणजे इतिहास गाजवणाऱ्या सरसेनापती हंबीरराव मोहीते आणि महाराणी ताराबाई यांचे 'तळबीड' गाव. कराडवरून अर्ध्या तासाच्या अंतरावर तळबीड गाव आहे. कराड - सातारा रस्त्यावर कराड पासून ८ किमीवर तळबीडला जाणारा फाटा आहे. एसटी स्थानकावरून तळबीडला जाण्यास दर अर्ध्या तासाला एसटी आहे. गावातच हंबीररावांचे स्मारक आहे. गाव संपल्यावर वसंतगडला जाण्याची चढण सुरु होते. वाट मळलेली आहे. पुढे वाट गडाला उजव्या हाताला ठेवत एका झाडाजवळ येते. तेथून सहजपणे गडमाथा गाठता येतो. गावातून किल्ल्यावर जाण्यास ४५ मिनीटे लागतात.

याशिवाय कराड - चिपळूण रस्त्यावर , कराड पासून ९ किमी अंतरावर वसंतगड गावात जाणारा रस्ता आहे. गाव संपल्यावर वसंतगडला जाण्यासाठी मळलेली वाट आहे.

राहण्याची सोय :

चंद्रसेनच्या मंदिरात १० ते १२ जणांची राहण्याची सोय होते

जेवणाची सोय :

गडावर जेवणाची सोय नाही, कराडमध्ये आहे.

पाण्याची सोय :

गडावर पिण्याच्या पाण्याची सोय नाही.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

१) तळबीड मार्गे १ तास लागतो. २) वसंतगड गावामार्गे १ तास लागतो.

सूचना :

समर्थ रामदासांच्या ८ घळींपैकी चंद्रगिरी घळ वसंतगडापासून दिड ते दोन तासांच्या अंतरावर आहे. वसंतगडावरील पश्चिमेच्या प्रवेशव्दारातून बाहेर पडून खिंडीत उतरावे. तिथून चरेगाव बेचदेर गावातून चंद्रगिरी घळ गाठावी. परत येतांना वसंतगडा पर्यंत न येता चरेगावात उतरावे. तिथून कराडला येण्यासाठी वडाप व बसची चांगली सोय आहे.

लोहगड(Lohagad)

किल्ल्याची उंची:३४००

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: लोणावळा

श्रेणी : मध्यम

जिल्हा : पुणे

पवना मावळात असणारा आणि लोणावळा (बोर) घाटाचा संरक्षक असणारा हा लोहगड पुणे - मुंबई हमरस्त्यावरून सहजच नजरेस पडतो. पुण्या आणि मुंबईपासून जवळ असल्या कारणाने येथे ट्रेकर्स मंडळींची नेहमीच ये जा चालू असते. याच डोंगराच्या पोटात भाजे आणि बेडसे या प्रसिध्द लेण्या आहेत. मुंबई - पुणे रेल्वेमार्गावरील मळवली स्टेशनवर उतरून आपण किल्ल्याकडे जाऊ शकतो. महामार्गापासून जवळच असल्याने पायथ्याच्या गावात सर्व सुखसुविधा आहेत.

इतिहास :

लोहगड किल्ला हा अति मजबूत, बुलंद आहे. किल्ल्याची निर्मिती जवळ असणारी भाजे आणि बेडसे ही बौद्धकालीन लेणी ज्या काळी निर्माण झाली, त्याही पूर्वी म्हणजेच सत्तावीशसे वर्षांपूर्वी झालेली असावी असे अनुमान निघते. सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव या सर्व राजवटी या किल्ल्याने पाहिल्या. इ.स १४८९ मध्ये मलिक अहमंदने निजामशाहीची स्थापना केली आणि अनेक किल्ले जिंकून घेतले, त्यापैकीच लोहगड हा एक महत्वाचा किल्ला होता. इ.स १५६४ मध्ये अहमदनगरचा सातवा राजा दुसरा बुऱ्हाण निजाम या किल्ल्यावर कैदेत होता. इ.स १६३० मध्ये किल्ला आदिलशाहीत आला. १६५७ मध्ये शिवाजी महाराजांनी कल्याण आणि भिवंडी परिसर जिंकून घेतला आणि लोहगड विसापूर हा सर्व परिसर सुद्धा स्वराज्यात सामील करून घेतला. इ.स १६६५ मध्ये झालेल्या पुरंदरच्या तहात हा किल्ला मोगलांच्या स्वाधीन केला गेला. पुढे १३ मे १६७० मध्ये मराठ्यांनी किल्ला परत जिंकला. पहिल्या सुरत लूटेच्या वेळेस आणलेली संपत्ती नेताजी पालकरने लोहगडावर आणून ठेवली होती. इ.स १७१३ मध्ये शाहू महाराजांनी कृपावंत होऊन लोहगड कान्होजी आंग्रे यांस दिला. १७२० मध्ये आंगऱ्यांकडून तो पेशव्यांकडे आला. १७७० मध्ये नाना फडणवीसांचा सरदार जावजी बोंबले याने तो आपल्या ताब्यात घेतला. नानांनी पुढे धोंडोपंत नित्सुरे यांच्याकडे किल्ल्याचा कारभार सोपवला. इ.स

१७८९ मध्ये नानांनी किल्ल्याचे बांधकाम आणखीन मजबूत करून घेतले. किल्ल्यात नानांनी सोळा कान असलेली एक बाव बांधली व तिच्या बाजूस एक शिलालेख कोरला, त्याचा अर्थ असा, शके १७११ मध्ये बाळाजी जनार्दन भानू नाना फडणवीस यांनी ही बाव धोंडो बल्लाळ नित्सुरे यांच्या देखरेखीखाली बाजीचट याचेकडून बांधिवली. नानांनी आपले सर्व द्रव्य नित्सुर्यांचे निगराणीत लोहगडावर आणले. १८०० मध्ये नित्सुर्यांचा कैलासवास झाला. १८०२ मध्ये त्यांच्या पत्नी किल्ल्यावर येऊन राहिल्या. १८०३ मध्ये किल्ला इंग्रजांनी घेतला पण नंतर दुसऱ्या बाजीरावाने तो पुन्हा जिंकला. ४ मार्च १८१८ ला जनरल प्रॉथर लोहगड जिंकण्यासाठी आला. त्याने सर्व प्रथम विसापूर जिंकला. ज्या दिवशी विसापूर इंग्रजांनी घेतला त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी मराठे लोहगड सोडून गेले.

पहाण्याची ठिकाणे :

गडावर चढतांना आपल्याला सलग चार प्रवेशद्वारांमुळे तयार झालेल्या सर्पाकार मार्गावरून जावे लागते. त्या प्रवेशद्वारांची नावे पुढील प्रमाणे:-

१ गणेश दरवाजा: ह्याच्याच डाव्या - उजव्या बुरुजाखाली सावळे कुटुंबाचा नरबळी देण्यात आला होता आणि त्याच्या बदल्यात त्यांच्या वंशजांना लोहगडावाडीची पाटिलकी देण्यात आली होती. येथे आतील बाजूस शिलालेख आहेत.

२ नारायण दरवाजा: हा दरवाजा नाना फडणीसांनी बांधला येथे एक भुयार आहे, जिथे भात व नाचणी साठवून ठेवण्यात येई. या दरवाजाच्या दोनही बाजूस व्याघ्रशिल्प कोरलेली आहेत.

३ हनुमान दरवाजा: हा सर्वात प्राचीन दरवाजा आहे. या दरवाजाच्या दोनही बाजूस शरभाच्या प्रतिमा कोरलेल्या आहेत.

४ महादरवाजा: हा गडाचा मुख्य दरवाजा आहे. यावर हनुमानाची मूर्ती कोरली आहे.

महादरवाज्यातून आत शिरताच एक दर्गा लागतो. दर्गाच्या शेजारी सदर व लोहारखानाचे भग्न अवशेष आढळतात. याच दर्गाच्या बाहेर बांधकामाचा चुना बनविण्याचा घाणा आहे. उजवीकडे ध्वजस्तंभ आहे. याच्या जवळच एक तोफ काही हौश दुर्गप्रेमींनी सिमेंटच्या चौथ्यात बसवलेली आहे. अशीच एक तोफ तुटलेल्या अवस्थेत लक्ष्मीकोठीच्या समोर पडलेली आहे. ध्वजस्तंभाच्या उजवीकडे चालत

गेल्यास लक्ष्मी कोठी आढळते. या कोठीत राहाण्याची सोय होते.या कोठीत अनेक खोल्या आढळतात. दग्याच्या पुढे थोडे उजवीकडे गेल्यास थोडा उंचवट्याचा भाग आहे, तिथे एक सुंदर शिवमंदिर आहे. पुढे सरळ चालत गेल्यावर एक छोटेसे तळे आहे. हे तळे अष्टकोनी आहे. त्याच्याच बाजूला पिण्याच्या पाण्याचे टाके देखील आहे. ही गडावरील पिण्याच्या पाण्याची एकमेव सोय आहे. तिथून पुढे पंधरा ते वीस मिनिटे चालत गेल्यास एक मोठे तळे आढळते. नाना फडणवीसांनी या तळ्याची बांधणी केली होती. हे तळं सोळा कोनी आहे .मोठ्या तळ्याच्या पुढे विंचुकाट्याकडे जातांना वाड्यांचे काही अवशेष दिसतात.

लक्ष्मी कोठीच्या पश्चिमेस विंचूकाटा आहे. या विंचूकाट्यास बघून आपल्याला आठवण येते ती म्हणजे राजगडाच्या संजीवनी माचीची. पंधराशे मीटर लांब आणि तीस मीटर रुंद अशी ही डोंगराची सोंड आहे. विंचुकाट्यावर जाण्यासाठी एक टप्पा उतरून पलीकडे जावे लागते. गडावरून पाहिले असता हा भाग विंचवाच्या नांगीसारखा दिसतो, म्हणून यांस विंचूकाटा म्हणतात.या भागात पाण्याची उत्तम सोय आढळते.

गडाच्या आजुबाजूचा परिसर न्याहाळण्यासाठी या विंचूकाट्या चा उपयोग होत असावा. या गडावरून येतांना भाजे गावातील भाजे लेण्या आवर्जून पाहव्यात.

पोहोचण्याच्या वाटा :

१ पूण्यावरून अथवा मुंबईवरून:-

पूण्यावरून अथवा मुंबईवरून येतांना लोणावळ्याच्या पुढे असणाऱ्या मळवली स्थानकावर उतरावे. तेथून एक्स्प्रेस हायवे पार करून भाजे गावातून थेट लोहगडला जाणरी वाट पकडावी. वाट मोठी आणि प्रशस्त आहे. तिथून दीड तासांच्या चालीनंतर 'गायमुख' खिंडीत येऊन पोहचतो. खिंडीच्या अलिकडेच एक गाव आहे त्याचे नाव लोहगडवाडी.खिंडीतून उजवीकडे वळले म्हणजे लोहगडास पोहचतो आणि डावीकडे वळले म्हणजे विसापूर किल्ल्यावर पोहचतो.या मार्गे लोहगडावर प्रवेश करतांना चार दरवाजे लागतात.

२ लोणावळ्याहून:-

लोणावळ्याहून दुचाकी अथवा चारचाकी वाहनाने थेट लोहगडावाडी पर्यंत जाता येते. पवना धरणाकडे जाणाऱ्या रस्त्याने थोडे पुढे गेल्यावर डावीकडे एक रस्ता लागतो, तेथून ३ ते ४ किमी अंतरावर लोहगडावाडी आहे. उभा चढ आणि अतिशय धोकादायक वळणे आहेत. साधारण अर्धा तासाचा प्रवास आहे. मात्र येथे एसटी महामंडळाची सोय नाही. स्वतःचे वाहन असल्यास उत्तम अथवा लोणावळ्यातून जीपने जाता येते. मात्र जीपचे भाडे १००० रु आहे.

३ काळे कॉलनीहून :-

काळे कॉलनी ही पवना धरणाजवळ वसलेली आहे. तेथून लोहगडा आणि विसापूर मधील गायमुख खिंड परिसर व्यवस्थित दिसतो. पवना धरणाच्या खालून एक रस्ता गायमुख खिंडीच्या डावीकडील टेकडीवर जातो. तेथून एक मळलेली पायवाट आपणास लोहगडावाडीत घेऊन जाते. या टेकडीवर अग्रवाल नावाच्या इसमाचा बंगला आहे. या वाटेने किल्ल्यावर जाण्यास २ तास लागतात.

राहाण्याची सोय :

लक्ष्मी कोठी मध्ये राहाण्याची सोय होते. ३० ते ४० जण आरामात राहू शकतात.

जेवणाची सोय :

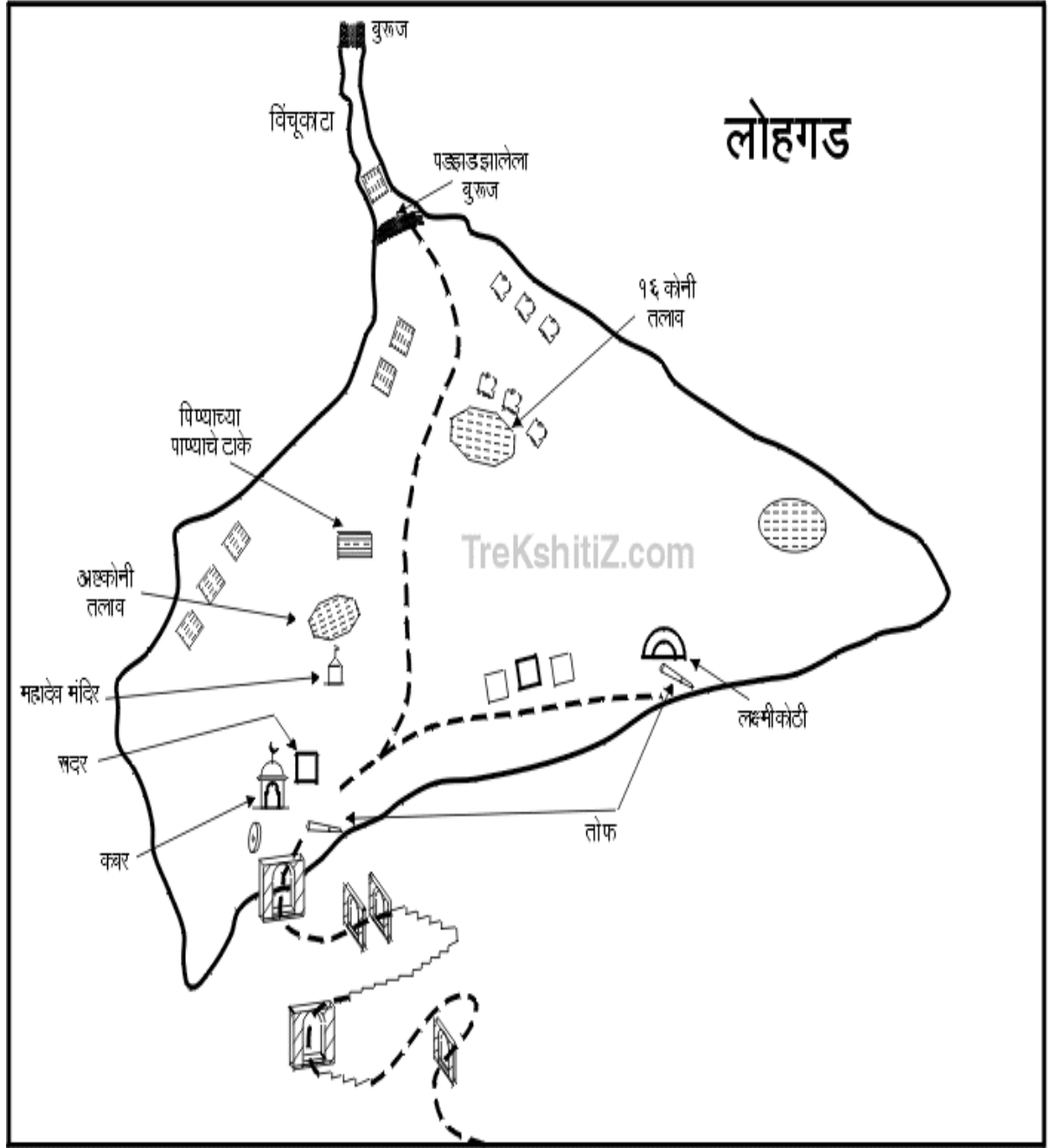
आपण स्वतः जेवणाची सोय करावी अथवा लोहगडावाडी मध्ये जेवणाची सोय होते.

पाण्याची सोय :

बारामही पिण्यासाठी पाणी उपलब्ध आहे.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

१) भाजे गावातून २ तास लागतात. २) लोहगडावाडी ३० मिनीटे लागतात.

राजगड(Rajgad)

किल्ल्याची उंची:१३९४

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : मध्यम

जिल्हा : पुणे

किल्ले राजगड, हिंदवी स्वराज्याची राजधानी

गडांचा राजा, राजियांचा गड

राजगड हे शिवाजी महाराजांचे पहिले प्रमुख राजकीय केंद्र. बुलंद, बेलाग आणि बळकट राजगड आजही आपल्याला हिंदु स्वराज्याची ग्वाही देत उभा आहे.

पुण्याच्या नैऋत्येला ४८ किमी अंतरावर अन् भोरच्या वायव्येला २४ किमी अंतरावर नीरा वेळवंडीका नदी आणि गुंजवणी नद्यांच्या खोऱ्यांच्या बेचक्यात मुरुंबदेवाचा डोंगर उभा आहे. मावळ भागामध्ये राज्यविस्तार साध्य करण्यासाठी राजगड आणि तोरणा हे दोन्ही किल्ले मोक्याच्या ठिकाणी होते. तोरणा जरी अभेद्य असला तरी बालेकिल्ला आकाराने लहान असल्यामुळे राजकीय केंद्र म्हणून हा किल्ला सोयीचा नव्हता. त्या मानाने राजगड दुर्गम असून त्याचा बालेकिल्ला तोरणा किल्ल्यापेक्षा मोठा आहे. शिवाय राजगडाकडे कोणत्याही बाजूने येताना एखादी टेकडी किंवा नदी ओलांडावीच लागते. एवढी सुरक्षितता होती, म्हणून आपले राजकीय केंद्र म्हणून शिवाजी महाराजांनी राजगडाची निवड केली. राजगडाला तीन माच्या व बालेकिल्ला आहे. बालेकिल्ला सर्वात उंच असून त्याची समुद्रसपाटीपासूनची उंची १३९४ मीटर आहे.

शिवतीर्थ रायगड श्री शिवछत्रपतींच्या कर्तृत्वाचा विस्तार दाखवतो तर दुर्गराज राजगड त्यांच्या महत्वाकांक्षेची उंची दाखवतो.

TrekshitiZ.com

इतिहास :

राजगडा संबंधीचे उल्लेख

१) 'राजगड आणि तोरणा हे दोन्ही किल्ले अभेद्य स्वरूपाचे असून अशा ठिकाणी वसले आहेत की मावळ्यांचा नेता शिवाजी याला राज्यविस्तारासाठी किल्ल्यांचा भरपूर उपयोग झाला'.

- जेम्स डग्लस(बुक ऑफ बॉम्बे)

२) साकी मुस्तैदखान त्याच्या मासिरे आलिमगिरे नावाच्या ग्रंथात म्हणतो 'राजगड हा अतिशय उंच त्याची उंची पाहता सर्व किल्ल्यात तो श्रेष्ठ होय असे म्हणता येईल. त्याचा घेर १२ कोसांचा आहे. त्याच्या मजबूतीची तर कल्पनाही करवत नव्हती. डोंगराच्या दऱ्याखोऱ्यातून आणि घनघोर अरण्यातून वाऱ्याशिवाय दुसरे काही फिरकू शकत नाही. येथे पावसालाच फक्त वाट मिळू शकते. इतर कोणीही त्यातून जाऊ शकत नाही.'

३) महेमद हाशिम खालीखान याने 'मुन्तखबुल्लुबाबएमहेमदोशाही ' नामक ग्रंथामध्ये म्हणतो, 'राजगड किल्ल्याचे मी कसे वर्णन करू ? काय त्या किल्ल्याची उंची, काय त्यांचा विस्तार ! जणू काही आकाशच पसरले होते. त्याचे टोक पाहून छाती दडपे. त्याच्या भाराने पृथ्वी धारण करणारा पाताळातील वृषभ ओरडत असावा. त्या भागात सापांचा सुळसुळाट होता. जिकडे तिकडे निरनिराळ्या प्रकारचे हिंस्त्र पशु दिसत, त्यामुळे सगळे त्रस्त होऊन गेले. राजगड किल्ला म्हणजे डोंगराची रांग, त्याचा घेर बारा कोसांचा, त्याला सगळीकडून वेढा घालणे कठिण होते इतिहासातून अस्पष्टपणे येणाऱ्या उल्लेखांवरून सातवाहनपूर्व म्हणजे साधारण २००० वर्षा पूर्वी पासूनचा हा डोंगर ज्ञात आहे. ब्रम्हर्षी ऋषींचे येथे असणारे वास्तव्य व याच ब्रम्हर्षी ऋषींच्या नावावरून येथे स्थापन झालेले श्री ब्रम्हर्षी देवस्थान यावरून डोंगर फार पुरातन असावा.

राजगडाचे पूर्वीचे नाव होते "मुरुंबदेव". हा किल्ला बहामनी राजवटी मध्ये याच नावाने ओळखला जात असे. अर्थात त्यावेळी गडाचे स्वरूप फार काही भव्य दिव्य असे नव्हते. इसवी सन १४९० च्या सुमारास अहमदनगरच्या निजामशाहीचा संस्थापक अहमद बहिरी याने वालेघाट आणि तळकोकणातील अनेक किल्ले जिंकून पश्चिम महाराष्ट्रात प्रभाव निर्माण केला आणि याच वेळी त्याने मुरुंबदेव हा किल्ला

हस्तगत केला. मुरुंबदेवाचे गडकरी बिनाशर्त शरण आल्यामुळे अहमद बहिरीला किल्ला जिंकण्यास विशेष प्रयास करावे लागले नाहीत. पुढे किल्ल्यावर निजामशाहीची सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर १२५ वर्षे किल्ल्यावर कोणाचाही हल्ला झाला नाही. इसवी सन १६२५ च्या सुमारास मुरुमदेव किल्ला निजामशाही कडून आदिलशाही कडे आला. निजामशहाच्या वतीने बाजी हैबतराव शिलीमकर व त्याचे वडील रुद्राजी नाईक या किल्ल्याची व्यवस्था पाहात होते. मलिक अंबरच्या आदेशानुसार बाजी हैबरावाने मुरुमदेवाचा ताबा आदिलशाही सरदार हैबतखामाकडे दिला.

इ.स. १६३० च्या सुमारास हा किल्ला आदिलशहाकडून परत निजामशाहीत दाखल झाला. शहाजीराजांचा अधिकारी सोनाजी या किल्ल्याचा कारभार पाहू लागला. विजापूर आदिलशाही सैन्याच्या एका तुकडीने किल्ल्यावर हल्ला केला. त्यात सोनाजी जखमी झाला म्हणून बालाजी नाईक शिलीमकर आपल्या तुकडीसह मुरुमदेवाच्या रक्षणार्थ धावून गेला. तेव्हा बालाजी नाईक जखमी झाला. या कामगिरी बद्दल शहाजीराजांनी बाळाजी नाईक शिलीमकरांचा नंतर सन्मानही केला. शिवरायांनी मुरुमदेवाचा किल्ला कधी घेतला याचा लिखित पुरावा आज उपलब्ध नाही. शिवचरित्र साहित्य खंडाच्या दहाव्या खंडात प्रसिद्ध झालेले एक वृत्त सांगते की, 'शिवाजीने शहामृग नावाचा पर्वत ताब्यात घेऊन त्यावर इमारत बांधली'.

सभासद बखर म्हणतो की,

'मुराबाद म्हणोन डोंगर होता त्यास वसविले. त्याचे नाव राजगड म्हणोन ठेविले. त्या गडाच्या चार माच्या वसविल्या. सभासदाने बालेकिल्ल्याला सुद्धा एक माची म्हणून गणली आहे'.

सन १६४६ ते १६४७ च्या सुमारास शिवरायांनी तोरणा किल्ल्यासोबत हा किल्ला जिंकून घेतला. हा किल्ला बांधण्याचे काम महाराजांनी मोठ्या झपाट्याने सुरु केले. त्या डोंगरास तीन सोंडा किंवा माच्या होत्या, त्यासही तटबंदी केली. मुख्य किल्ल्यास राजगड नाव ठेवून एक इमारत उभी केली. तीन माच्यांना सुवेळा, संजीवनी आणि पद्मावती ही नावे दिली. शिरवळ नजीक खेडबारे नावाचे गाव होते, तेथे रान फार होते. त्या ठिकाणी फर्माशी आंब्याची झाडे लावून पेठ वसविली व तिचे नाव शिवापूर असे ठेवले. इसवीसन १६६० मध्ये औरंगजेबाच्या आज्ञेनुसार शाहिस्तेखानाने शिवाजी महाराजांच्या प्रदेशावर स्वारी केली. फारसी साधनांमधून अशी माहिती मिळते की शाहिस्तेखानाने राजगडाकडे फौज पाठविलेली होती. हया

फौजेने राजगडाच्या जवळपासची काही खेडी जाळून उध्वस्त केली. परंतु प्रत्यक्ष राजगड किल्ला जिंकण्याचा प्रयत्न मात्र केला नाही. ६ एप्रिल १६६३ रोजी शाहीस्तेखानावर छापा घालून शिवाजी महाराज राजगडावर परतले.

सन १६६५ मध्ये मिर्झाराजा जयसिंग याने शिवरायांच्या प्रदेशावर स्वारी केली दाऊदखान आणि रायसिंग या दोन सरदारांना त्याने या परिसरातील किल्ले जिंकण्यासाठी पाठविले. ३० एप्रिल १६६५ रोजी मुगल सैन्याने राजगडावर चाल केली, परंतु मराठ्यांनी किल्ल्यावरून विलक्षण मारा केल्या मुळे मुगलांना माघार घ्यावी लागली.

शिवाजी महाराजांनी जयसिंग बरोबर तह करताना २३ किल्ले देण्याचे मान्य केले व स्वतःकडे १२ किल्ले ठेवले. या १२ किल्ल्यांमध्ये राजगड, तोरणा, लिंगाणा, रायगड यांचा समावेश होतो. सभासद बखरीतील उल्लेख खालील प्रमाणे आहे

‘सत्तावीस किल्ले तांब्रास दिले निशाणे चढविली वरकड राजगड व कोट मोरोपंत पेशवे व निलोपंत मुजुमदार व नेताजी पालकर सरनोबत असे मातुश्रींच्या हवाली केले व आपणही दिल्लीस जावे, बादशाहाची भेट घ्यावी असा करार केला’.

शिवाजी महाराज आग्याहून निसटून निवडक लोकांनिशी १२ सप्टेंबर १६६६ ला राजगडाला सुखरूप पोहोचले. २४ फेब्रुवारी १६७० रोजी राजगडावर राजारामचा जन्म झाला. सिंहगड किल्ला घेण्यासाठी शिवाजी महाराजांनी तानाजी मालुसुरे यास राजगडावरूनच १६७० मध्ये पाठविले. सन १६७१- १६७२ मध्ये शिवाजी महाराजांनी रायगड स्थान राजधानी साठी निश्चित केले आणि राजधानी रायगडावरून राजगडाकडे हलविली.

३ एप्रिल १६८० रोजी शिवरायांचे निधन झाल्यावर स्वराज्यावर औरंगजेबाच्या स्वारीचे संकट कोसळले. ११ मार्च १६८९ रोजी संभाजी महाराजांना पकडून ठार मारण्यात आले. यानंतर मुगलानी मराठ्यांचे अनेक गड जिंकून घेण्याचा प्रयत्न केला. किशोरसिंह हाडा या मुगल सरदाराने जून १६८९ मध्ये राजगड जिंकून घेतला. औरंगजेबाने अबुलखैरखान याला राजगडाचा अधिकारी म्हणून नेमले. मात्र अद्याप संभाजी महाराजांना पकडल्याची वार्ता पसरली नव्हती. त्यामुळे मराठ्यांची फौज राजगडाभोवती गोळा झाली. आणि आपल्या बळावर राजगड पुन्हा जिंकून घेतला. जानेवारी १६९४ मधील एका पत्रात शंकराजी नारायण सचिव याने ‘कानद खोऱ्यातील देशमुखांनी राजगडाच्या परिसरातील प्रदेशाचे मुगलांच्या हल्ल्यापासून संरक्षण केल्या बद्दल त्यांची इनामे त्यांचकडे चालवावीत ’ असा आदेश दिला होता.

११ नोव्हेंबर १७०३ मध्ये स्वतः औरंगजेब जातीनिशी हा किल्ला जिंकण्यासाठी पुण्याहून निघाला. औरंगजेबाचा हा प्रवास मात्र सुखकर झाला नाही. राजगडाच्या अलीकडे चार कोस घाटातला रस्ता आहे. रस्ता केवळ दुर्गम होता. औरंगजेबाने एक महिना आधी काही हजार गवंडी, बेलदार आणि कामदार यांना रस्ता नीट करण्याच्या कामावर पाठविले, पण रस्ता काही नीट झाला नव्हता. त्यामुळे बरेचसे सामान आहे तिथे टाकून द्यावे लागले. २ डिसेंबर १७०३ रोजी औरंगजेब राजगडा जवळ पोहोचला. किल्ल्यास मोर्चे लावले. किल्ल्याचा बुरुज तीस गज उंच, त्याच उंचीचे दमदमे तयार करून त्यावर तोफा चढविल्या व बुरुजावर तोफांचा भडीमार करू लागले. तरबियतखान आणि हमीबुद्दीनखान याने पद्मावतीच्या बाजूने मोर्चे लावले. पुढे दोन महिने झाले तरी किल्ला काही हातात येत नव्हता. शेवटी ४ फेब्रुवारी १७०३ रोजी राजगड औरंगजेबाच्या हातात पडला. इरादतखान याला औरंगजेबाने किल्लेदार नेमले आणि किल्ल्याचे नाव 'नाबिशहागड' असे ठेवले. २९ मे १७०७ रोजी गुणाजी सावंत याने पंताजी शिवदेवा बरोबर राजगडावर स्वारी करून तो किल्ला जिंकून घेतला आणि पुन्हा किल्ला मराठ्यांच्या ताब्यात आला. पुढे शाहुच्या ताब्यात किल्ला आल्यावर १७०९ मध्ये शाहुने सुवेळा माचीस ३०० रुपये व संजीवनी माचीस १०० रुपये अशी व्यवस्था लावून दिली. पेशवेकाळात राजगड हा सचिवांच्या ताब्यात होता. पेशवाई मध्ये आर्थिक परिस्थिती वारंवार बिघडत असल्याने किल्ल्यावर शिबंदीचे पगारही वेळेवर होत नसत. अशाच परिस्थिती मध्ये राजगडावरील सेवकांचे पगार एक वर्षभर थकले होते. (राजवाडे खंड १२) यानंतर राजगड भोर संस्थानाच्या ताब्यात गेला. त्याची व्यवस्था पाहण्यासाठी सहा अधिकारी नेमले होते. सुवेळा माचीसाठी सरनोबत शिलीमकर, पद्मावती माचीसाठी सरनोबतपवार घराण्यातील, संजीवनी माचीसाठी सरनोबत खोपडे घराण्यातील या शिवाय नाईक व सरनाईक हे अधिकारी सुद्धा असत.

पहाण्याची ठिकाणे :

पद्मावती तलाव :

गुप्त दरवाजाकडून पद्मावती माचीवर आल्यावर समोरच सुबक बांधणीचा विस्तीर्ण असा तलाव आढळतो. तलावाच्या भिंती आजही शाबूत आहेत. तलावात जाण्यासाठी त्याच्या भिंतीतच एक कमान तयार केलेली आहे. तलावात सध्या गाळ मोठ्या

प्रमाणात साचला आहे.

रामेश्वराचे मंदिर:

पद्मावती देवीच्या मंदिरा समोरच पूर्वाभिमुख असे रामेश्वर मंदिर आहे. मंदिरातील शिवलिंग शिवकालीन आहे. मंदिरात असणारी मारुतीरायांची मूर्ती दक्षिणाभिमुख आहे.

राजवाडा:

रामेश्वर मंदिरापासून पायऱ्यांनी वर जातांना उजवीकडे राजवाड्याचे काही अवशेष दिसतात. या राजवाड्यामध्ये एक तलाव आहे. याशिवाय राजवाड्यापासून थोडे पुढे गेल्यावर अंबारखाना लागतो. याच्या थोडे पुढे सदर आहे. सदरेच्या समोर दारुकोठार आहे.

सदर:

ही गडावरची सर्वात महत्वाची अशी वास्तू आहे. रामेश्वर मंदिरापासून पायऱ्यांनी वर गेल्यावर उजव्या हातास राजवाड्याचे अवशेष आहेत. थोडे पुढे गेल्यावर उजवीकडे सदर आहे. पूर्वी या सदरेत ओटीच्या कडेस मधल्या खणात एक जुना गालिचा व त्यावर लोड ठेवलेला असे. अनेक इतिहास तज्ज्ञांचे असे मत आहे की ही सदर नसून तटसरनौबताचे घर आहे.

पाली दरवाजा:

पाली दरवाजाचा मार्ग पाली गावातून येतो. हा मार्ग फार प्रशस्त असून चढण्यासाठी पायऱ्या खोदल्या आहेत. पाली दरवाजाचे पहिले प्रवेशद्वार भरपूर उंचीचे आणि रुंदीचे आहे, यातून हत्ती सुद्धा अंबारीसह आत येऊ शकतो. हे प्रवेशद्वार ओलांडून २०० मी. पुढे गेल्यावर भरभक्कम बांधणीचे दुसरे प्रवेशद्वार आहे. प्रवेशद्वाराचे संरक्षण चांगल्या बुलंद अशा बुरुजांनी केलेले आहे. या दरवाजाचे वैशिष्ट्य म्हणजे दरवाजाच्या वर आणि बुरुजावर परकोट बांधलेले आहेत. या परकोटाना गोल आकाराचे झरोके ठेवलेले आढळतात. अशा झरोक्यांना 'फलिका' असे म्हणतात. या फलिकांचा उपयोग तोफा डागण्यासाठी होत असे. दरवाजातून आत शिरल्यावर दोन्ही बाजूस पहारेकऱ्यांच्या देवड्या आहेत. या दरवाजाने गडावर आल्यावर आपण पद्मावती माचीवर पोहोचतो.

गुंजवणे दरवाजा:

गुंजवण दरवाजा म्हणजे एकामागे एक असलेल्या तीन प्रवेशद्वारांची एक मालिका आहे. पहिला दरवाजा अत्यंत साध्या बांधणीचा आहे. मात्र दरवाजाला दोन्ही बाजूस भरभक्कम बुरुज आहेत. गुंजवणे दरवाजाच्या दुसऱ्या प्रवेशद्वाराला वैशिष्टपूर्ण कमान आहे. या दरवाजाच्या शेवटी व गणेश पट्टीच्या खाली दोन्हीकडे दोन उपडे घट घेतलेल्या व एका कमलकलिके समोर असलेल्या सोंडा आहेत. सांप्रत या शिल्पावरून श्री किंवा गजशिल्प तयार झाले असावे असे अनुमान निघते. या सर्व गोष्टींवरून असे अनुमान निघते की, हे प्रवेशद्वार शिवपूर्वकालात बांधलेले असावे. प्रवेशद्वाराच्या आत पहारेकऱ्यांच्या देवड्या आहेत.

पद्मावती माची:

राजगडाला एकूण ३ माच्या आहेत. यापैकी सर्वात प्रशस्त अशी माची म्हणजे पद्मावती माची. पद्मावती माची केवळ एक लष्करी केंद्र नसून निवासाचे ठिकाणही होते. माचीवर बांधकामाचे अनेक अवशेष सापडतात. पद्मावती देवीचे मंदिर, सईबाईची समाधी, हवालदारांचा वाडा, रत्नशाला, सदर, पद्मावती तलाव, गुप्त दरवाजा, पाली दरवाजा, गुंजवणे दरवाजा, दारुगोळ्याची कोठारे या वास्तू आजही शिल्लक आहेत. याशिवाय पद्मावती माचीवर ब्राम्हणवर्गाची आणि अष्टप्रधान मंडळाची काही घरे आहेत.

पद्मावती मंदिर :

सध्या २००२ मध्ये या मंदिराचा जीर्णोद्धार केला आहे. शिवरायांनी किल्ले मुरुंबदेवाचे राजगड म्हणून नामकरण केल्यावर येथे असलेल्या जागेवर पद्मावती देवीचे मंदिर बांधले असा उल्लेख आढळतो. सध्या मंदिरात आपल्याला तीन मूर्त्या दिसतात. मुख्य पुजेचे मूर्ती भोरच्या पंत सचिवांनी स्थापन केलेली आहे. त्याच्या उजव्या बाजुला लहान असलेली मूर्ती शिवरायांनी स्थापित केलेली आहे, तर दोन मूर्तींच्या मध्ये शेंदूर फासलेला तांदळा म्हणजे पद्मावती देवीची मुर्ती आहे. या मंदिरात सध्या २० ते ३० जणांना राहता येते. मंदिराच्या बाजूसच पाण्याचे टाके आहे. यातील पाणी पिण्यासाठी योग्य आहे. मंदिराच्या समोरच सईबाईची समाधी आहे.

संजीवनी माची:

सुवेळा माचीच्या बांधणीनंतर शिवाजीमहाराजांनी या माचीचे बांधकाम करण्यास सुरवात केली. माचीची एकूण लांबी अडीच किमी आहे. ही माची सुद्धा ३ टप्प्यांमध्ये बांधलेली आहे. संजीवनी माचीवरील घरांचे अवशेष आजही अस्तित्वात आहेत. माचीच्या प्रत्येक टप्प्यास चिलखती बुरुज आहेत. पहिला टप्पा खाली उतरून उत्तरेकडे वळून तटालागत थोडे मागे चालत गेल्यावर तीन तिहेरी बांधणीचे बुरुज लागतात. या तिन्ही बुरुजावर शिवकालात प्रचंड मोठ्या तोफा असाव्यात. या माचीवर अनेक पाण्याची टाकी आहेत. या माचीला एकूण १९ बुरुज आहेत. माचीला भुयारी परकोटाची योजना केलेली आहे या भुयारातून बाहेरील तटबंदी कडे येण्यासाठी दिंड्यांची व्यवस्था केलेली आहे. संजीवनी माचीवर आळु दरवाजाने सुद्धा जाता येते. आळु दरवाजा पासून राजगडाची वैशिष्ट्य असलेली चिलखती तटबंदी दुतर्फा चालू होते. दोन्ही तटांमधील अंतर अर्धा ते पाऊण मीटर असून खोली सुमारे ६ ते ७ मीटर आहे. या भागात बुरुजांच्या चिलखतात उतरण्यासाठी पायऱ्यांच्या दिंड्या आहेत. तसेच नाळेतून वर येण्यासाठी दगडी सोपान आहेत. माचीवर तटबंदी मध्ये काही जागी प्रातर्विधीची ठिकाणे (शौचकुप) आढळतात. दुहेरी तटबंदीच्या शेवटी बलाढ्य बुरुज आहेत. यांचा उपयोग दूरवर नजर ठेवण्यासाठी होत असे.

आळु दरवाजा:

संजीवनी माचीवर येण्यासाठी या दरवाजाचा उपयोग होत असे. तोरणा वरून राजगडावर येण्याचा एकमेव मार्ग या दरवाजातून जात असे. आळु दरवाजा सद्यस्थितीला ढासाळलेल्या अवस्थेत आहे. या दरवाजावर एक शिल्प आहे. वाघाने एक सांबर उताणे पाडले आहे, असे चित्र या शिल्पात दाखवले आहे.

सुवेळा माची:

मुरुंबदेवाचा किल्ला ताब्यात आल्यानंतर शिवाजी महाराजांनी किल्ल्याच्या पूर्वेकडील डोंगररांगेला भरभक्कम तटबंदी बांधली, आणि माचीला सुवेळा माची असे नाव ठेवले. पूर्वेकडे ही माची असल्यामुळे या माचीचे नाव "सुवेळा" असे ठेवले. सुवेळा माची ही संजीवनी एवढी लांब नाही. मात्र या माचीचे सुद्धा ३ टप्पे आहेत. पूर्वेकडे ही माची चिंचोळी होत गेलेली आहे.

माचीच्या प्रारंभी टेकडी सारखा भाग आहे याला "डुबा" असे म्हणतात. या डुब्याच्या डावीकडून रानातून जाणाऱ्या वाटेने गेल्यावर शिबंदी घरटे दिसतात. तेथे डाव्या

हातास एक दक्षिणमुखी वीर मारुती व त्याच्या जवळ पाण्याचे टाक आहे. येथे असणारे चौथरे म्हणजे एके काळी येसाजी कंक, तानाजी मालसुरे व शिलींबकर या सरदारांची घरे होती. येथून सरळ जाणारी वाट सुवेळा माचीच्या दुसऱ्या टप्प्यावर जाते, तर डावीकडे जाणारी वाट काळेश्वरी बुरुजाच्या परिसरात घेऊन जाते. आपण माचीच्या दिशेने थोडे पुढे गेल्यावर उजवीकडे एक सदर लागते. येथून पुढे तटबंदीच्या खरा भाग सुरु होतो. येथील तटबंदी दोन टप्प्यांत विभागली असून प्रत्येक टप्प्याच्या शेवटी चिलखती बुरुज आहे. दुसऱ्या टप्प्यात गेल्यावर तटबंदीच्या दोन्ही बाजूस आतील अंगास भुयारी चिलखती परकोटाची रचना केलेली आहे. दुसऱ्या टप्प्याकडे जातांना एक उंच खडक लागतो आणि या खडकात ३ मीटर व्यासाचे एक छिद्र आढळते. या खडकालाच नेट किंवा 'हत्तीप्रस्तर' असे म्हणतात. या हत्तीप्रस्तराच्या अलीकडे तटातील गणपती आढळतो व तेथूनच पुढे तटातून खाली जाण्यासाठी गुप्त दरवाजा आहे. या दरवाजाला "मढे दरवाजा" असे म्हणतात. हत्ती प्रस्तराच्या पुढील भागात सुद्धा एक असाच गुप्त दरवाजा आहे. सुवेळा माचीच्या तटबंदीला एकुण १७ बुरुज आहेत. त्यापैकी ७ बुरुजांना चिलखती बुरुजांची सोय आहे.

सुवेळा माचीच्या सर्वात शेवटच्या टप्प्यात खालच्या भागात वाघजाईचे शिल्प आहे.

काळेश्वरी बुरुज आणि परिसर:

सुवेळा माचीच्या दुसऱ्या टप्प्याकडे जाणाऱ्या वाटेच्या उजवीकडे वळल्यावर आपल्याला पाण्याची काही टाकी दिसतात. पुढे रामेश्वर मंदिराचे काही अवशेष आहेत. या रामेश्वर मंदिरात शिवलिंग, भग्न नंदी, एक यक्षमूर्ती अशी शिल्पे आढळतात. या रामेश्वर मंदिराच्या वरील बाजूस शिलाखंडावर गणेशाची प्रतिमा, पार्वती, शिवलिंग अशी शिल्पे आहेत. येथून थोडेसे पुढे गेल्यावर काळेश्वरी बुरुज आहे. येथेच तटात एक गुप्त दरवाजा देखील आढळतो.

बालेकिल्ला:

राजगडाच्या सर्वात उंच भाग म्हणजे बालेकिल्ला होय. या बालेकिल्ल्याकडे जाणारा रस्ता कठीण आणि अरुंद आहे. चढण संपल्यानंतर बालेकिल्ल्याचा दरवाजा लागतो यालाच महादरवाजा असे ही म्हणतात. आजही दरवाजा चांगल्या स्थितीत आहे. प्रवेशद्वाराची उंची ६ मीटर असून प्रवेशद्वारावर कमळ, स्वस्तिक ही शुभचिन्ह कोरलेली आहेत. बालेकिल्ल्याला साधारण १५ मीटर उंचीची तटबंदी बांधलेली असून

विशिष्ट अंतरावर बुरुजही ठेवलेले आहेत.

दरवाजातून आत गेल्यावर समोरच जननीमंदिर आहे. येथून पुढे गेल्यावर चंद्रतळे लागते. तळ्याच्या समोरच उत्तरबुरुज आहे. येथून पद्मावती माची आणि इतर सर्व परिसर दिसतो. बुरुजाच्या खालून एक पायवाट बालेकिल्ल्यावर येते. आता मात्र ही वाट एक मोठा शिलाखंड टाकून बंद केलेली आहे. ही वाट ज्या बुरुजावरून वर येते त्या बुरुजाला "उत्तर बुरुज" असे म्हणतात. येथून संपूर्ण राजगडाचा घेरा आपल्या लक्षात येतो. या उत्तर बुरुजाच्या बाजूला ब्रम्हर्षी ऋषींचे मंदिर आहे. या शिवाय बालेकिल्ल्यावर काही भग्न अवस्थेतील इमारती चौथरे, वाड्यांचे अवशेष आढळतात.

राजगड किल्ला संपूर्ण पाहण्यासाठी साधारण २ दिवस लागतात. गडावरून तोरणा, प्रतापगड, रायगड, लिगांणा, सिंहगड, पुरंदर, वज्रगड, मल्हारगड, रोहीडा, रायरेश्वर आणि लोहगड, विसापूर हे किल्ले दिसतात.

पोहोचण्याच्या वाटा :

१) गुप्त दरवाजाने राजगड :-

पुणे - राजगड अशी एसटी पकडून आपल्याला वाजेघर या गावी उतरता येते. बाबुदा झापा पासून एक तासाच्या अंतरावर रेलिंग आहेत. यांच्या साह्याने अत्यंत कमी वेळात राजगडावर जाता येते. यावाटेने गडावर जाण्यास ३ तास लागतात.

२) पाली दरवाज्याने राजगड:-

पुणे - वेल्हे एसटीने वेल्हे मार्गे "पाबे" या गावी उतरून, कानद नदी पार करून पाली दरवाजा गाठावा. ही वाट पायऱ्याची असून सर्वात सोपी आहे. यावाटेने गडावर जाण्यास ३ तास लागतात.

३) गुंजवणे दरवाज्याने राजगड :-

पुणे - वेल्हे या हमरस्त्यावरील "मार्गासनी" या गावी उतरावे आणि तिथून साखरमार्गे गुंजवणे या गावात जाता येते. ही वाट अवघड आहे. या वाटेवरून गड गाठण्यास अडीच तास लागतात. माहितगारा शिवाय या वाटेचा उपयोग करू नये.

४) अळु दरवाज्याने राजगड:-

भुतोंडे मार्गे आळु दरवाजाने राजगड गाठता येतो. शिवथर घळीतून ही अळू दरवाज्याने राजगड गाठता येतो.

५) गुप्त दरवाजामार्गे सुवेळामाची:-

गुंजवणे गावातून एक वाट जंगलातून गुप्त दरवाजा मार्गे सुवेळा माचीवर येते.

राहाण्याची सोय :

१) गडावरील पद्मावती मंदिरात २० ते २५ जणांची रहाण्याची सोय होते.

२) पद्मावती माचीवर रहाण्यासाठी पर्यटक निवासाच्या खोल्या आहेत.

जेवणाची सोय :

जेवणाची सोय आपण स्वतः करावी.

पाण्याची सोय :

पद्मावती मंदिराच्या समोरच बारामही पिण्याच्या पाण्याचे टाके आहे.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

पायथ्या पासून ३ तास लागतात.

कुलाबा किल्ला

किल्ल्याची उंची: ०

किल्ल्याचा प्रकार : जलदुर्ग

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : रायगड

अलिबागच्या समुद्रात असलेल्या खडकावर कुलाबा किल्ला व सर्जेकोट ही दूर्गद्वयी उभी आहे. हे दोन्ही किल्ले मिश्रदुर्ग ह्या प्रकारातील आहेत. भरतीच्या वेळी हा किल्ला चारही बाजूने पाण्याने वेढला जातो व जलदुर्ग बनतो; तर ओहोटीच्या वेळी किल्ल्यापर्यंतची जमीन उघडी पडते व किल्ला भूइकोट बनतो. हा दुर्ग ज्या खडकावर उभा आहे, त्याची दक्षिणोत्तर लांबी २६७ मीटर असून पूर्व पश्चिम रुंदी १०९ मीटर आहे.

इतिहास :

अलिबागच्या समुद्रात अर्धा किलोमीटरवर असलेल्या खडकावर मराठी सैन्याची चौकी होती. “ज्यांचे आरमार त्यांचा समुद्र” हे शिवाजी महाराजांना माहीत असल्यामुळे मोक्याच्या बेटांवर त्यांनी किल्ले बांधले व जुने बळकट केले. १९ मार्च १६८० रोजी महाराजांनी किल्ला बांधायला सुरुवात केली. त्यांच्या निधनानंतर संभाजी महाराजांनी कुलाबा किल्ल्याचे बांधकाम जून १६८१ मध्ये पूर्ण केले. सरखेल कान्होजी आंग्रे ह्यांच्या कारकीर्दीत कुलाबा किल्ला प्रसिध्दीस आला. त्यावेळी आरमारी हालचालींचा डावपेचांचा हा किल्ला केंद्र होता. ४ जुलै १७२९ रोजी कान्होजी आंग्रे ह्यांचे कुलाबा किल्ल्यावर निधन झाले. १७७० मध्ये पंजरा बुरुजापाशी लागलेल्या भयंकर आगीत किल्ल्यावरील अनेक बांधकामे जळून नष्ट झाली. १७८७ मध्ये लागलेल्या दुसऱ्या आगीत आंग्र्याचा वाडा नष्ट झाला. २९ नोव्हेंबर १७२१ रोजी ब्रिटीश व पोर्तुगिजांच्या संयुक्त सैन्याने अलिबागवर ६००० सैनिक व ६ युध्दनौका घेऊन हल्ला केला, पण त्यांचा त्यात सपशेल पराभव झाला.

पहाण्याची ठिकाणे :

किल्ल्याचे प्रवेशद्वार किनाऱ्याच्या बाजूस पण, इशान्येकडे वळवलेले आहे. शिवाजी महाराजांनी दुर्ग स्थापत्यात अनेक प्रयोग केलेले आहेत. त्यापैकी एक येथे पहावयास मिळतो. हा दुर्ग बांधतांना दगडाचे मोठे मोठे चिरे नुसते एकमेकांवर रचलेले आहेत. दोन दगडांमधील फटीत चुना भरलेला नाही. त्यामुळे समुद्राची लाट किल्ल्याच्या तटाच्या भिंतींवर आपटल्यावर पाणी दगडांमधील फटीत घुसते व लाटेच्या तडाख्याचा जोर कमी होतो. किल्ल्याच्या प्रवेशद्वारावर मोर, हत्ती, हरण, कमळ, शरभ अशी शिल्पे कोरलेली आहेत. दुर्गाचा दुसरा दरवाजा अवशेष रूपात शिल्लक आहे. किल्ल्याला १७ बुरुज आहेत. चार टोकांना चार, पश्चिमेला ५, पूर्वेला ४, उत्तरेला ३ व दक्षिणेला १ बुरुज असे आहेत. बुरुजांना पंजरा, नगरखानी, गणेश, सूर्य, हनुमंत, तोफखानी, दारुखानी अशी नावे आहेत. प्रवेशद्वारातून आत गेल्यावर, डाव्या बाजूने गेल्यास भवानी मातेचे मंदिर लागते त्याच्या समोरच पद्मावती देवीचे छोटे व गुलवती देवीचे मोठे मंदिर आहे. पुढे गेल्यावर डाव्या हाताला वाडे, पागा, कोठी यांचे अवशेष दिसतात. डावीकडची वाट हजरत हाजी कमाल उद्दीनशहा दरबार ह्यांच्या दग्याकडे जाते. परतीच्या वाटेवर डावीकडे आंग्र्यांच्या वाड्याचे अवशेष दिसतात. किल्ल्यावर अजूनही लोकांचा राबता असलेले सिध्दीविनायकाचे मंदिर आहे. गणेशमूर्ती संगमरवरी असून तिची उंची दीडफूट

आहे.१७५९ साली राघोजी आंग्रे ह्यांनी सिध्दीविनायकाचे मंदिर बांधले असा उल्लेख आढळतो. मंदिराच्या प्राकारातच उंचवट्यावर उत्तरेस मारुतीचे व दक्षिणेस शंकराचे मंदिर आहे. मंदिरासमोर चिरेबंदी बांधणीची गोड्या पाण्याची पुष्कर्णी आहे. पुष्कर्णीच्या पुढे तटा पलिकडच्या दरवाजातून बाहेर गेल्यावर स्वच्छ पाण्याची विहीर आहे. या विहिरीला आत उतरायला पायऱ्या आहेत. दुर्गाच्या दक्षिण टोकाला असणाऱ्या दरवाजाला धाकटा दरवाजा / यशवंत दरवाजा / दर्या दरवाजा म्हणतात. या दरवाजावर गणपती, गरुड, मारुती, मगरी, कमळे, वेलबुट्टी यांची नक्षी कोरलेली आहे. दरवाजालगत कान्होजींची घुमटी व द्वाररक्षक देवतेचा शेंदुर फासलेला दगड आहे. किल्ल्याच्या तटात गोदीचे अवशेष आहेत. तेथे नवीन जहाजे बांधली जात व जूनी दुरुस्त केली जात असत. किल्ल्याच्या तटावर जाण्यासाठी पायऱ्या आहेत. किल्ल्याच्या उत्तरेला चाके असलेल्या २ तोफा आहेत. तोफांच्या चाकांजवळ तोफा बनवणाऱ्या कंपनीच नाव कोरलेल आहे “ डाऊसन हार्डी फिल्ड, डाऊ मूट आर्यन वर्क्स, यॉर्कशायर, इंग्लंड ”, व वर्ष आहे १८४९. किल्ल्याच्या दक्षिण दरवाजातून सर्जेकोटला जाता येते.

पोहोचण्याच्या वाटा :

मुंबईहून - पनवेल - वडखळ मार्गे अलिबागला जावे, अलिबागच्या समुद्र किनाऱ्यावरून ओहोटीच्या वेळेस किल्ल्यात चालत जाता येते.

राहण्याची सोय :

गडावर राहण्याची सोय नाही ,राहण्याची सोय अलिबाग मध्ये आहे.

जेवणाची सोय :

गडावर जेवणाची सोय नाही ,जेवणाची सोय अलिबाग मध्ये आहे.

पाण्याची सोय :

गडावर पाण्याची सोय नाही , पाण्याची सोय अलिबाग मध्ये आहे.

भिवगड/भिमगड(Bhivgad)

किल्ल्याची उंची:८२५

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: कर्जत

श्रेणी : मध्यम

जिल्हा : रायगड

मुंबई - पुण्याहून एका दिवसात करता येण्यासारखा एकदम सोपा किल्ला म्हणजे भिवगड उर्फ भिमगड कर्जत जवळील वदप व गौर कामत गावामागे छोट्याश्या टेकडीवर हा किल्ला आहे. “ढाक” ला जाण्याचा मार्ग वदप गावातून आहे. या मार्गावर भिवगडच्या खिंडीत पोहचल्यावर उजव्या बाजूची वाट “ढाक”ला जाते, तर डाव्या बाजूची वाट भिवगडावर जाते.

भिवगड फारच छोटा किल्ला असल्यामुळे “ढाक”ला जाता जाताही वाट वाकडी करून पाहता येतो. ज्यांना फक्त भिवगडच पाहायचा आहे त्यांनी पावसाळ्यात जावे; म्हणजे छोटेखानी किल्ला पाहून वदप गावामागे असलेला धबधबाही पाहता येईल.

पहाण्याची ठिकाणे :

गौरकामत गावातून किल्यावर चढाई करताना कातळात खोदलेल्या पायऱ्या लागतात, त्या किल्ल्याचे प्राचिनत्व सिध्द करतात. या पायऱ्यांनी वर आल्यावर एक खोदीव गुहा लागते. गडाची तटबंदी, बुरुज, प्रवेशद्वार अस्तित्वात नाहीत. गडावर दोन पाण्याची कातळात खोदलेली टांक आहेत. त्यातील पाणी पिण्यायोग्य आहे. परंतु ते जानेवारी फेब्रुवारी पर्यंतच उपलब्ध असते. गडावर एका भिंतीचेही काही अवशेष आहेत. गड पहाण्यासाठी ३० मिनिटे लागतात.

पोहोचण्याच्या वाटा :

कर्जतहून ५ कि.मीवर वदप गाव आहे. वदपच्या पुढे १ कि.मीवर गौरकामत गाव आहे. या दोन गावांच्या मध्ये भिवगड आहे. वदप गावातून गौरकामत गावाकडे जाताना धबधब्याच्या फाट सोडल्यावर पुढे उजव्या हाताला एक कच्चा रस्ता भिवगडकडे जातो. कच्चा रस्ता संपल्यावर इलेक्ट्रीच्या खांब्याच्या बाजूने जाणाऱ्या पायवाटेने भिवगड डावीकडे ठेवत १५ मिनिटे चढल्यावर आपण भिवगडच्या खिंडीत येतो. येथे दोन वाटा फुटतात उजव्या बाजूची वाट 'ढाक' कडे तर डाव्या बाजूची

वाट भिवगडवर जाते. खिंडीतून १० मिनिटात गडावर जाता येते. गौर कामत गावातूनही एक वाट भिवगडवर जाते. डोंगराच्या सोंडेवरून भिवगडवर जाता येते.

राहाण्याची सोय :

गडावर राहाण्याची सोय नाही, पण वदप गावात राहाण्याची सोय होऊ शकते.

जेवणाची सोय :

गडावर जेवणाची सोय नाही, पण वदप गावात जेवणाची सोय आहे.

पाण्याची सोय :

गडावरील टाक्यात जानेवारी फेब्रुवारीपर्यंत पाणी असते.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

वदप गावातून ३० मिनिटे लागतात.

सूचना :

कर्जतला उतरल्यावर मुंबईच्या दिशेला असलेल्या फाटकातून ,कर्जत पूर्वेला (फलाट क्रमांक ४ च्या बाजूला) बाहेर पडल्यावर ३ आसनी रिक्शा वदप पर्यंत जाण्यासाठी मिळतात.

वरळीचा

किल्ला(Waralicha

kill)

किल्ल्याची उंची: •

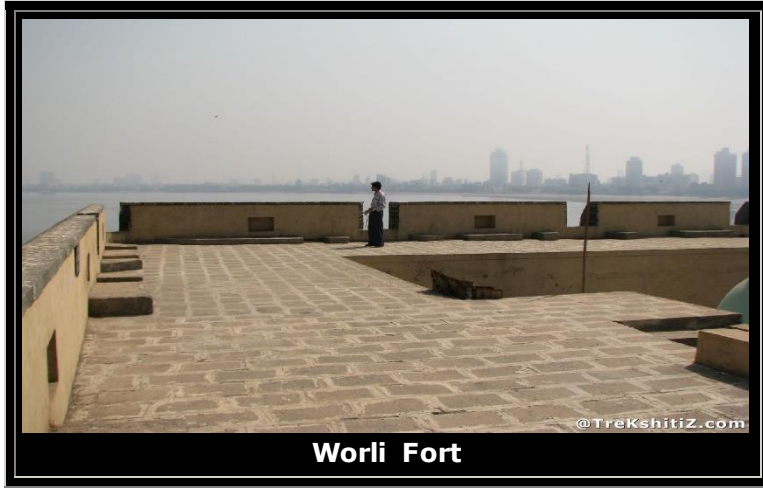
किल्ल्याचा प्रकार : समुद्र किनाऱ्यावरील
किल्ले

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : मुंबई

मुंबईच्या बेटांवर एकूण ११ किल्ले होते. त्यापैकी वरळी बेटाच्या भूशिरावर असलेल्या छोट्याश्या टेकडीवर इंग्रजांनी “वरळीचा किल्ला” बांधला. ह्या किल्ल्याचा उपयोग समुद्रीमार्गाने होणाऱ्या व्यापारावर लक्ष ठेवण्यासाठी व संरक्षणासाठी केला गेला. वरळीचे समुद्रात शिरलेले भूशिर, माहीमचा किल्ला व बांद्र्याचा किल्ला ही तीन ठिकाणे मिळून इंग्रजी ‘यू’ या अक्षरा सारखा आकार तयार होतो. ह्या ठिकाणी नैसर्गिक अंतर्वक्र भूशिरामुळे येथे समुद्र नेहमीच शांत असतो. त्यामुळे ह्या भागात छोटे मचवे, जहाजे, पडाव यांची मोठ्या प्रमाणावर वहातूक होत असे. ह्या जलवहातूकीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व या भागाचे रक्षण करण्यासाठी इंग्रजांनी १६७५ साली वरळीचा किल्ला बांधला.

पहाण्याची ठिकाणे :

वरळीच्या टेकडीवर असलेल्या ह्या किल्ल्याची नुकतीच डागडुजी पुरातत्व खात्याने केली आहे. त्यामुळे किल्ला सुस्थितीत आहे. छोट्या दरवाज्याने किल्ल्यात प्रवेश केल्यावर त्या दरवाज्याच्या माथ्यावर घंटा बांधायचा छोटा टॉवर आहे. किल्ल्यात पाण्याची विहीर असून त्याच्या बाजूला अलिकडे बांधलेले छोटे मंदिर व व्यायामशाळा आहे. किल्ल्याच्या तटावर जाण्यासाठी जीना बांधलेला आहे. ह्या जिन्न्याने किल्ल्याच्या तटबंदीवर जाता येते. किल्ल्याच्या तटबंदीवरून बांद्रा, माहीम पर्यंतचा प्रदेश दृष्टीक्षेपात येतो. किल्ल्याच्या बाहेर समुद्रकिनारी तोफांसाठी बांधलेले ३ चौथरे दिसतात. १७ व्या शतकाच्या अखेरीस समुद्री चाच्यांचा वाढलेल्या उपद्रवाला आळा घालण्यासाठी इंग्रजांनी तोफांची योजना केली होती. किल्ल्यावरून वरळी-बांद्रे सागरी पुल पाहाता येतो.

पोहोचण्याच्या वाटा :

दादरहून वरळी कोळीवाड्यात जाणाऱ्या (१६९;५६) बेस्ट बसच्या शेवटच्या थांब्यावर उतरून मच्छिमार वसाहतीतून १० मिनीटे चालत गेल्यावर आपण ह्या किल्ल्याजवळ पोहोचतो. किल्ला छोटा व आटोपशिर असल्यामुळे अर्ध्यातासात पाहून होतो.

माहिमचा

किल्ला(Mahim killa)

किल्ल्याची उंची: ०

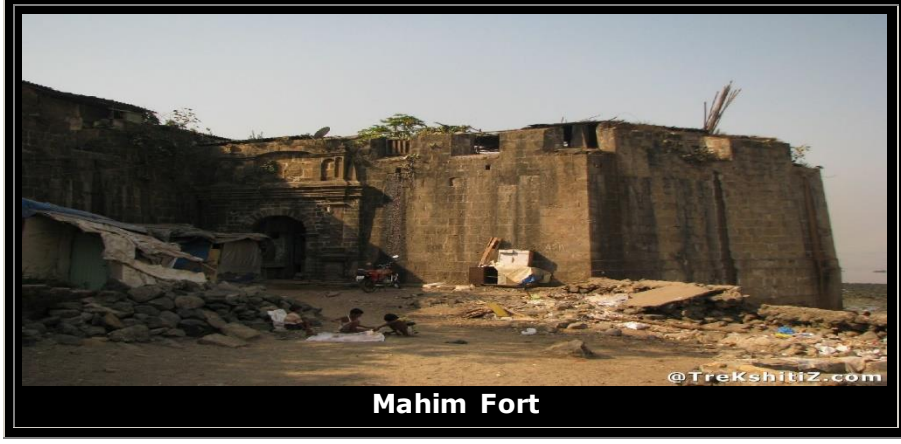
किल्ल्याचा प्रकार : समुद्र किनाऱ्यावरील
किल्ले

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : मुंबई

मुंबईत असलेल्या किल्ल्यामध्ये सर्वात पुरातन किल्ला म्हणजे माहीमचा किल्ला होय. मुंबईच्या पूर्व-पश्चिम किनाऱ्यांना जोडणाऱ्या व माहीमच्या खाडीचे रक्षण करणाऱ्या ह्या किल्ल्याला जलमार्गाचा द्वाररक्षक म्हणून ओळखले जात असे.

Mahim Fort

इतिहास :

मुंबईच्या बेटांना मुख्य भूमीपासून विभक्त करणाऱ्या महकावती उर्फ माहीमच्या खाडीच्या मुखावर इ.स ११४० मध्ये प्रतापबिंब राजाने माहीमचा किल्ला बांधला आणि आपली राजधानीही तेथेच वसवली त्या ठिकाणी नाना जातीच्या व नाना प्रकारचे व्यवसाय करणाऱ्या लोकांना बोलावून व्यापार, उदीम, शास्त्र व संस्कृतीची बीजे मुंबई बेटावर रुजवली.

हा किल्ला इंग्रजांच्या ताब्यात आल्यावर इंग्रज स्थापत्यकार जेरोल्ड ऑगियर ह्याने सध्या अस्तित्वात असलेला किल्ला नव्याने बांधला. इ.स १६७२ मध्ये पोर्तुगिजांनी माहीमच्या किल्ल्यावर हल्ला केला. त्यावेळी किल्ला १०० सैनिक व ३० तोफांनी सज्ज होता; त्यामुळे पोर्तुगिजांना तो जिंकता आला नाही. त्यानंतर १४ फेब्रुवारी १६८९ रोजी जंजिऱ्याच्या सिध्दी याकूत खानाने २५०० सैनिकांनिशी मुंबईवर हल्ला केला. त्यावेळी माहीमचा किल्ला जिंकून त्याने वर्षभर या भागात धुमाकूळ घातला, लुटालुट केली त्यानंतर किल्ला परत इंग्रजांनी जिंकून घेतला.

पहाण्याची ठिकाणे :

चारी बाजूंनी भक्कम तटबंदी व बुरुजांचे संरक्षण लाभलेल्या ह्या किल्ल्याचे प्रवेशद्वार ब्रिटीश स्थापत्यकलेची साक्ष देत उभे आहे. त्यावरील कलाकुसर व दोन्ही बाजूचे उठावदार खांब पहाता येतात. किल्ल्यात झालेल्या अतिक्रमणामुळे बाकी काहीही पहाता येत नाही.

पोहोचण्याच्या वाटा :

पश्चिम रेल्वेवरील माहीम(पश्चिम) स्थानकावर उतरून मोरी रोडने माहीम समुद्र

किनाऱ्याकडे चालत गेल्यास १० मिनीटात समुद्रावरील माहीमच्या किल्ल्यावर पोहोचता येते.

किल्ला (Bandra Fort)

किल्ल्याची उंची: ०

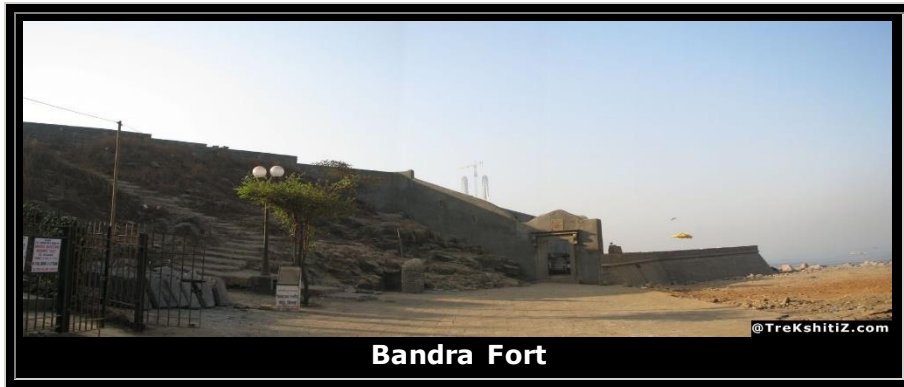
किल्ल्याचा प्रकार : समुद्र किनाऱ्यावरील
किल्ले

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : मुंबई

माहीमच्या खाडीमुळे, मुंबई बेटे, मुख्य जमिनीपासून वेगळी झाली होती. माहीमच्या खाडीमार्गे चालणाऱ्या व्यापारामुळे इतिहासात ह्या भागाला खूप महत्त्व होते. या भागाचे रक्षण करण्यासाठी पोर्तुगीजांनी १६४० साली साष्टी बेटाच्या समुद्रात शिरलेल्या भूशिरावर "बांद्रयाचा किल्ला" बांधून ह्या भागाच्या रक्षणाचा कायमचा बंदोबस्त केला.

Bandra Fort

पहाण्याची ठिकाणे :

बांद्रा किल्ल्याची पुरातत्व विभागाने डागडूजी केलेली आहे. त्यामुळे किल्ला फार सुंदर दिसतो. किल्ल्याच्या प्रवेशद्वारावर एक पोर्तुगीज शिलालेख कोरलेला आहे. तो पाहून किल्ल्यात प्रवेश केल्यावर, डाव्या हातास दुसरे प्रवेशद्वार लागते. या

प्रवेशद्वारापासून किल्ल्यात जाण्यासाठी पायऱ्या आहेत. किल्ल्यात 'बांद्रा लँड एण्ड गार्डन' या सोसायटीने बाग तयार केलेली आहे. किल्ल्यात इतर काही अवशेष उरलेले नाहीत.

पोहोचण्याच्या वाटा :

पश्चिम रेल्वेच्या बांद्रा स्थानकावर पश्चिमेकडे उतरून बेस्ट बसने किंवा रिक्षाने " बांद्रा बॅण्ड स्टँड " ला जावे. तिथून ताज लँड एंड हॉटेलच्या पुढे बांद्र्याचा ऐतिहासिक किल्ला उभा आहे.

सूचना :

काळा किल्ला, रिवा किल्ला, सायनचा किल्ला हे तीनही किल्ले सायन मध्ये आहेत. हे तीनही किल्ले अर्ध्या दिवसात पाहून होतात. स्वतःचे वाहान असल्यास एका दिवसात या तीन किल्ल्यांबरोबर शिवडीचा किल्ला, वरळीचा किल्ला, माहिमचा किल्ला, व बांद्र्याचा किल्ला हे किल्ले पाहाता येतात. मुंबईच्या इतर किल्ल्यांची माहिती साईटवर दिलेली आहे.

काळा किल्ला(Kala killa)

किल्ल्याची उंची: ०

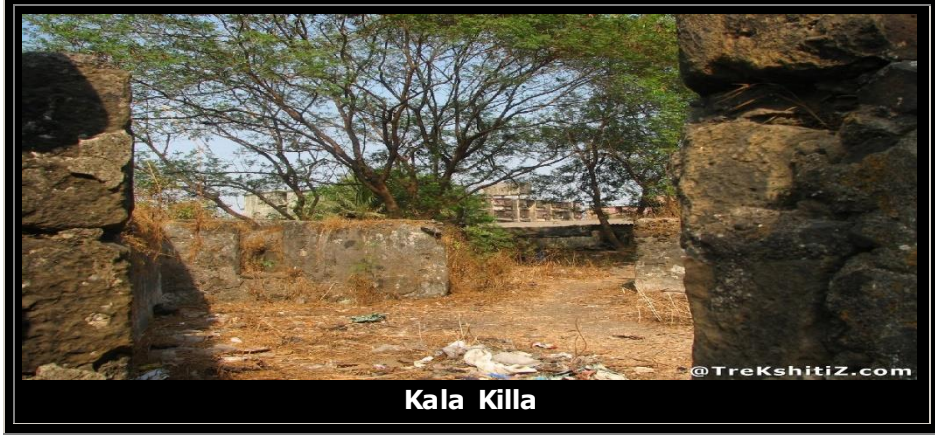
किल्ल्याचा प्रकार : भुई किल्ले

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : मुंबई

आजची एकसंध दिसणारी मुंबई ही पूर्वी सात बेटांचा समुह होती. ही बेटे ब्रिटीशांच्या ताब्यात आल्यावर त्यांनी आपले पारंपारीक शत्रु सिध्दी, मराठे, पोर्तुगिज ह्यांच्या पासून मुंबईचे रक्षण करण्यासाठी मोक्याच्या जागी किल्ले बांधले. त्यापैकी मिठी नदीवर धारावी येथे बांधलेल्या किल्ल्याला स्थानिक लोक “काळ किल्ला” म्हणून ओळखतात.

इतिहास :

इ.स १७३७ मध्ये मुंबईचे गव्हर्नर गेराल्ड ऑन्जीअर () ह्याने मिठी नदी काठी किल्ला बांधला. या किल्ल्याचा उपयोग मुख्यत्वे पोर्तुगिजांच्या “सालशेत बेटावर” आणि मिठी नदीवर नजर ठेवण्यासाठी केला गेला. हा किल्ला काळ्या दगडात बांधला गेला असल्यामुळे स्थानिक लोकांमध्ये "काळा किल्ला" ह्या नावाने ओळखला जातो. माहीम किल्ला, काळा किल्ला, रिवा किल्ला, सायनचा किल्ला या चार एका रांगेत असलेल्या किल्ल्यांमुळे मुंबी बेटाची उत्तर बाजू संरक्षणाच्या दृष्टीने मजबूत झाली होती.

पहाण्याची ठिकाणे :

सदर किल्ला जगप्रसिद्ध धारावी झोपडपट्टीत असल्यामुळे सर्व बाजूंनी अतिक्रमणाने वेढलेला आहे. आता अस्तित्वात असलेल्या अवशेषात प्रथम दर्शनी काळ्या दगडात बांधलेली किल्ल्याची भिंत व त्यावरील किल्ला १७३७ साली बांधल्याची दगडात कोरलेला शिलालेख दिसतो. किल्ल्याच्या आत जाण्यासाठी ८ फुट भिंत चढून जावी लागते. किल्ल्याचा आतील भाग कचऱ्याने भरलेला आहे. त्यातून प्रवेशद्वार, जीना व फांजी यांचे अवशेष दिसतात.

पोहोचण्याच्या वाटा :

काळा किल्ला मध्य रेल्वेच्या सायन स्टेशनच्या पश्चिमेस आहे. सायन स्टेशनच्या पश्चिमेस सायन-बांद्रा लिंक रोडवरून साधारण १० मिनीटे चालल्यावर, ओ.एन.जी.सी.बिल्डींगच्या अलिकडे उजव्या हातास काळ्याकिल्ला गल्ली लागते. या गल्लीच्या टोकाला किल्ला आहे. किल्ल्यात जाण्यासाठी वाट नाही. ८ फुट भिंत

चढून जावी लागते.

सूचना :

काळा किल्ला, रिवा किल्ला, सायनचा किल्ला हे तीनही किल्ले सायन मध्ये आहेत.हे तीनही किल्ले अर्ध्या दिवसात पाहून होतात. स्व:तचे वाहान असल्यास एका दिवसात या तीन किल्ल्यांबरोबर शिवडीचा किल्ला, वरळीचा किल्ला, माहिमचा किल्ला, व बांद्र्याचा किल्ला हे किल्ले पाहाता येतात.

मुंबईच्या इतर किल्ल्यांची माहिती साईटवर दिलेली आहे.

रिवा किल्ला(Riwa

Killa)

किल्ल्याची उंची: •

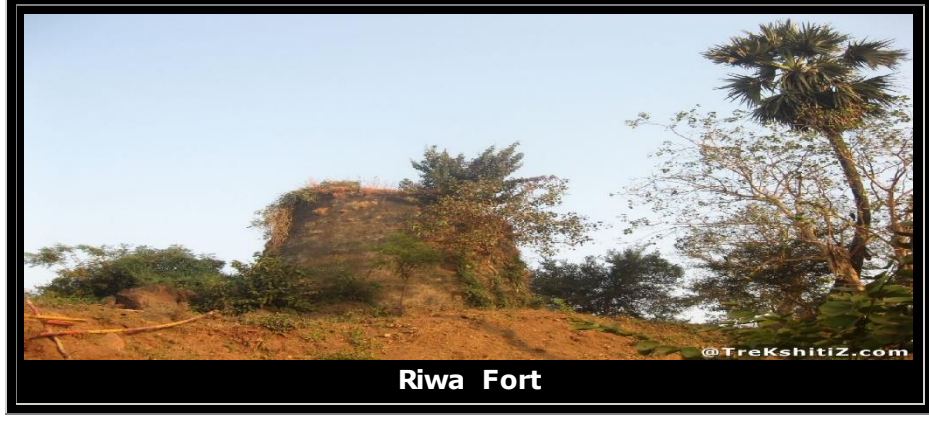
किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : मुंबई

इ.स. १६७२ साली जंजिऱ्याच्या सिध्दीने मुंबईवर केलेल्या हल्ल्यानंतर इंग्रजांनी जे नविन किल्ले बांधले त्यात सायनच्या टेकडीवर असणाऱ्या रिवा किल्ल्याचा समावेश होतो. माहीमच्या खाडीमुळे मुंबई बेटे, मुख्य जमिनीपासून व साष्टी बेटांपासून वेगळी झाली होती. त्या काळात माहीमच्या खाडीतून व्यापार चालत असे. तसेच साष्टी बेट पोर्तुगिजांच्या ताब्यात होते. त्यामुळे माहीमच्या खाडीतून चालणाऱ्या व्यापारावर नजर ठेवण्यासाठी व उत्तरे कडून होणाऱ्या पोर्तुगिज व मराठ्यांच्या संभाव्य हल्ल्यांना तोंड देण्यासाठी इंग्रज जेरॉल्ड ऑगियरने इ.स. १६७२ मध्ये हा किल्ला बांधला.

पहाण्याची ठिकाणे :

रिवा किल्ल्याचा एकमेव अवशेष म्हणजे काळ्या पाषाणात उभा असलेला बुरुज.

पोहोचण्याच्या वाटा :

मध्य रेल्वेच्या सायन स्थानकावर उतरून पूर्वेकडील डाव्या हाताच्या फुटपाथने चालत गेल्यावर २ मिनिटात आपण शासकिय आयुर्वेदिक महाविद्यालयाजवळ पोहोचतो. ह्या महाविद्यालयाच्या परिसरात टेकडीच्या उतारावर आयुर्वेदिक वनस्पतींची बाग केलेली आहे. ह्या बागेतच रिवा किल्ल्याचा साक्षीदार असलेला एकमेव बुरुज उभा आहे.

सायनचा

किल्ला(शिवचा किल्ला)

किल्ल्याची उंची:१९०

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : मुंबई

माहीम खाडीच्या पूर्वेकडील मुखावरील टेकडीवर इंग्रजांनी शिवचा किल्ला बांधला. इंग्रजांच्या ताब्यातील मुंबई बेट व पोर्तुगिजांच्या ताब्यातील साष्टी बेट यांच्या सीमेवर(शीवेवर) हा किल्ला १६७० मध्ये जेरॉल्ड ऑगियरने बांधला. इंग्रजांनी मुंबई बेटांच्या उत्तरेकडे काळा किल्ला, रिवा किल्ला व सायनचा किल्ला, हे नवीन किल्ले बांधून मजबूत संरक्षण फळी उभी केली. वसईच्या विजयानंतर पोर्तुगिजांकडून साष्टी बेट मराठ्यांच्या ताब्यात गेली. त्यावेळी ह्या किल्ल्यांना संरक्षणाच्या दृष्टीने अधिक महत्त्व आले.

पहाण्याची ठिकाणे :

सायन किल्ल्याच्या पायथ्याशी जवाहरलाल नेहरु उद्यान आहे. जवळच भारतीय पुरातत्व विभागाचे कार्यालय आहे. तेथे झाडीत २ तोफा पडलेल्या आहेत. कार्यालयाच्या दारातूनच पायऱ्यांचा रस्ता किल्ल्याकडे जातो. शीवच्या किल्ल्याचे तटबुरुज, ब्रिटीश कार्यालयाचे अवशेष, दारुकोठाराची खोली व चौकोनी आकाराचा मोठा हौद असे अवशेष अजून तग धरून आहेत. किल्ल्याच्या मध्यभागी असलेल्या बुरुजावरून माहीमची खाडी व आजुबाजूच्या विस्तृत प्रदेशाचे दृश्य दिसते. ह्या किल्ल्याचा उपयोग मुख्यत्वे टेहळणी साठी व माहीम खाडी मार्गे होणाऱ्या जलवाहतुकीवर नजर ठेवण्यासाठी केला जात असे.

पोहोचण्याच्या वाटा :

मध्य रेल्वेच्या सायन स्थानकाच्या पूर्व बाजूस उतरून डाव्या हाताच्या फूटपाथने ३ मिनिटे चालल्यावर पूर्वद्रुतगती महामार्ग येतो. हा महामार्ग ओलांडल्यावर दुतर्फा पुरातन वृक्ष उभे असलेला रस्ता लागतो. ह्या रस्त्याने २ मिनिटातच आपण किल्ल्याच्या पायथ्याशी पोहोचतो.

शिवडीचा किल्ला

किल्ल्याची उंची:१९७

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

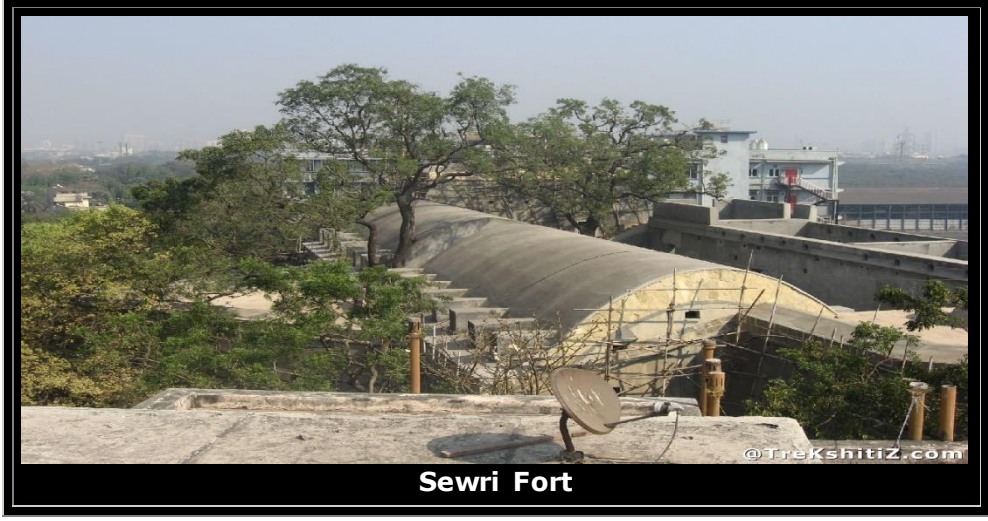
डोंगररांग: डोंगररांग नाही

श्रेणी : सोपी

जिल्हा : मुंबई

सात बेटांचा समुह असलेल्या मुंबई बेटांवर पाषाण युगापासून वस्ती असल्याचे पुरावे आहेत. मुंबई बेटांचा प्रथम लिखित उल्लेख इजिप्शियन भूगोलतज्ञ टॉलमी याने इ.स. १५० मध्ये केला. सातवाहनांच्या काळात मुंबई बेटांवरून परदेशांशी व्यापार चालत असे. इ. सनाच्या ५ व्या व ६ व्या शतकात या भागावर मौर्य कुळाचे राज्य होते व त्यांची राजधानी होती 'पुरी' म्हणजेच आजचे एलिफंटा बेट. मौर्यानंतर चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार, यादव ह्या राजघराण्यांनी मुंबईवर राज्य केले. इ.स. ११४० मध्ये गुजरातच्या प्रतापबिंबाने शिलाहारांचा पराभव करून महिकावती उर्फ माहीम येथे आपली राजधानी वसवली. इ.स. १३२० मध्ये गुजरातचा सुलतान मुबारक शहाने मुंबई जिंकली पोर्तुगिज व गुजरातचा शेवटचा सुलतान बहादूरशहा यांच्यात १५३४ मध्ये झालेल्या तहात मुंबई ,साष्टी व वसई बेटांचा ताबा पोर्तुगिजांकडे आला. १६६२ साली इंग्लंडचा राजा दुसरा चार्ल्स याचे लग्न पोर्तुगिज राजकन्या ब्रगांझा हिच्याशी झाले; त्यात "मुंबईबेट" आंदण म्हणून इंग्रजांना मिळाली.

मुंबई बेटावर एकूण ११ किल्ले बांधण्यात आले बांद्रा, माहीम, वरळी, काळा किल्ला, रिवा, शीव, शिवडी, माझगाव, डोंगरी, फोर्ट सेंट जॉर्ज व बॉम्बे फोर्ट ह्यापैकी बॉम्बे फोर्ट, माझगाव व डोंगरी हे किल्ले आज अस्तित्वात नाहीत.

इतिहास :

मुंबई बेटांच्या पूर्व किनाऱ्यांचे रक्षण करण्यासाठी सेंटजॉर्ज, डोंगरी, माझगाव, शिवडी हे किल्ले बांधण्यात आले. शिवडीचा किल्ला बहादूरखानाच्या ताब्यात असताना किल्ल्याच्या प्रवेशद्वाराजवळ पीराचा दर्गा बांधण्यात आला. १५३४ च्या तहात पोर्तुगिजांच्या ताब्यात आल्यावर ह्या किल्ल्याची डागडुजी करण्यात आली. १६७२ साली जंजिऱ्याच्या सिध्दीकडून मुंबईवर झालेल्या हल्ल्यानंतर इंग्रजांनी अनेक नविन किल्ले बांधले व जुने किल्ले मजबूत केले. परळ बेटाच्या पूर्व किनाऱ्यावरील टेकडीवर असलेल्या शिवडी किल्ल्याचे नुतनीकरण/मजबूतीकरण इंग्रजांनी १६८० मध्ये पूर्ण केले.

इ.स. १६८९ मध्ये जंजिऱ्याच्या सिध्दी याकूत खानाने मुंबईवर केलेल्या हल्ल्यात शिवडी, माझगाव, माहीम हे किल्ले जिंकले. त्यावेळी शिवडी किल्ल्यावर ५० शिपाई, १ सुभेदार व १० तोफा असल्याची नोंद सापडते.

इंग्रजांनी एतद्देशीयांचा बिमोड केल्यावर ह्या किल्ल्याचा उपयोग मुख्यत्वे तुरुंग म्हणून केला. त्यानंतरच्या काळात मुंबई पोर्ट ट्रस्टचे गोडाऊन म्हणून ह्याचा उपयोग झाला. त्याआधी पनवेल, उरण, ठाणे, घारापूरीचा डोंगर ह्या परिसरात होणाऱ्या व्यापारावर, जहाजांवर लक्ष ठेवण्यासाठी किल्ल्याचा उपयोग होत असे.

पहाण्याची ठिकाणे :

मुंबई शहरात सध्या सर्वात चांगल्या अवस्थेत असलेल्या ह्या किल्ल्याचे नुतनीकरण पुरातत्व खात्याने केले आहे. किल्ल्याकडे जाण्यासाठी गर्द झाडीतून जाणारा पायऱ्यांचा मार्ग आहे. ह्या मार्गाने आपण सैय्यद जलाल शहा यांच्या दर्ग्याजवळ येतो. किल्ल्याच्या काटकोनात वळणाऱ्या प्रवेशद्वाराने आत गेल्यावर अर्धवर्तुळाकार छताच्या दोन लांबलचक इमारती दिसतात. ह्याच इमारतींचा वापर तुरुंग व त्यानंतर गोडावून म्हणून केला गेला. किल्ल्याच्या चारीबाजूंना असणारी तटबंदी अजून शाबूत आहे. किल्ल्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्रिकोणाकृती बुरुज येथे पाहायला मिळतात. किल्ल्याच्या तटात बांधलेल्या प्रशस्त जिन्न्याने तटावर जाता येते.

पोहोचण्याच्या वाटा :

हार्बर रेल्वेमार्गावरील शिवडी स्थानकाच्या पश्चिमेस हा किल्ला आहे. शिवडी स्थानकाच्या फ्लाट क्रमांक २ वरून बाहेर पडून “कोलगेट पामोलिव्ह” कंपनीकडे जाणारा सरळ रस्ता पकडावा. ह्या रस्त्याने १० मिनिटे चालत गेल्यावर आपण शिवडी किल्ल्याच्या पायथ्याशी पोहोचतो. किल्ल्यावर जाण्यासाठी पायऱ्या आहेत. किल्ल्याची समुद्राकडील बाजू म्हणजे ‘शिवडीची दलदल’ हे “फ्लेमिंगो” पक्षांचे आवडते ठिकाण असून दरवर्षी डिसेंबर ते एप्रिल दरम्यान “फ्लेमिंगो” हजारोंच्या संख्येने इथे येतात.

सांकशी किल्ला

किल्ल्याची उंची: ८५०

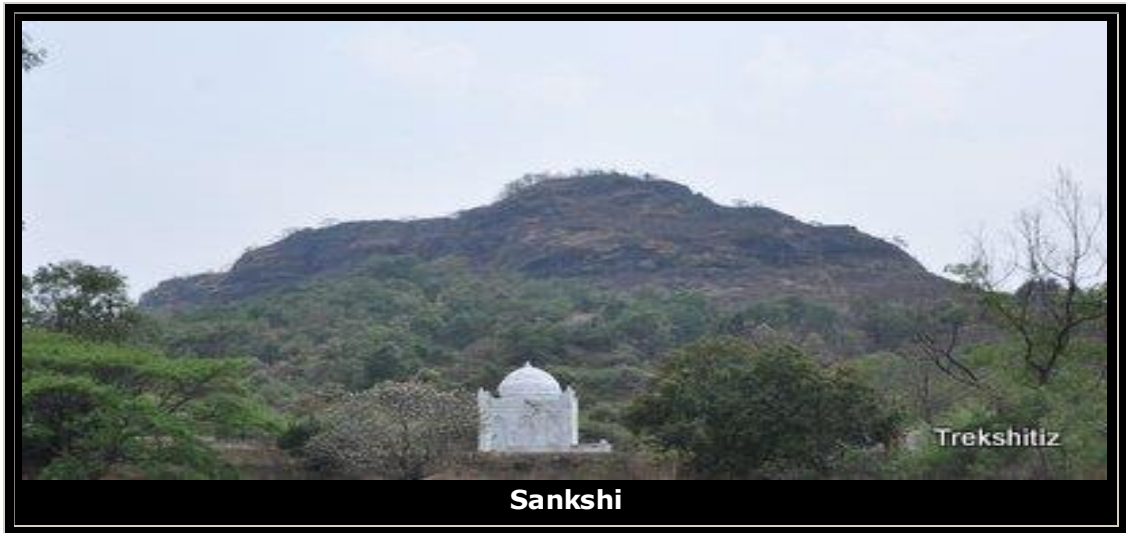
किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: सांकशी डोंगररांग

श्रेणी : कठीण

जिल्हा : रायगड

रायगड जिल्ह्यातील पेण गावापासून १० किमीवर सांकशी नावाचा एक छोटासा किल्ला आहे. किल्ल्यावर चढण्यासाठी पार करावे लागणारे दोन कातळ टप्पे व किल्ल्यावर असणारी भरपूर पण्याची टाकी यामुळे या छोटेखानी किल्ल्याची भटकंती संस्मरणीय होते. सह्याद्रीची एक डोंगररांग खंडाळा घाटाच्या अलिकडे माणिकगडाच्या पश्चिमेला पसरलेली आहे. ही रांग उत्तरेकडे पातळगंगा आणि दक्षिणेला बाळगंगा नद्यांची खोरी विभागते. यात बाळगंगा खोऱ्याच्या दक्षिणेला सांकशी डोंगररांग आहे.

इतिहास :

सांक राजाने हा किल्ला बांधला. त्याला जगमाता नावाची मुलगी होती. राजा कर्नाळ्याच्या लढाईत मारला गेल्यावर त्याच्या मुलीने गडावरून जीव दिला अशी

दंतकथा आहे.

इ.स. १५४० मध्ये अहमदनगरच्या निजामशहाने हा किल्ला गुजरातच्या सुलतानाकडून जिंकून घेतला. त्यानंतर गुजरातच्या सुलतानाने पोर्तुगिजांच्या मदतीने किल्ला परत जिंकून घेतला. निजाम सैन्य परत हल्ला करण्यासाठी येत आहे, ते पाहून किल्ला पोर्तुगिजांच्या हवाली करून गुजरातच्या सुलतान निघून गेला. निजाम सैन्याच्या वारंवार होणाऱ्या हल्ल्याला कंटाळून पोर्तुगिजांनी सांकशी व कर्नाळा किल्ला निजामाकडून विकत घेतला.

पहाण्याची ठिकाणे :

दर्याच्या बाजूने किल्ल्यावर चढायला सुरुवात केल्यावर १० मिनिटात आपण कातळात कोरलेल्या पायऱ्यांपाशी पोहोचतो. पायऱ्यांच्या उजवीकडे कातळात खोदलेल एक दोन खांबी टाक आहे. या टाक्यापर्यंत जाण्यासाठी कातळात खोदलेल्या पायऱ्यांनी जपून खाली उतरून जाव लागत. पायऱ्या चढून वर आल्यावर तीन टाकी आहेत. तिथेच वरच्या भागात जगमातेची मूर्ती आहे. हे सर्व पाहून झाले की आपण एका खिंडीपाशी पोहोचतो. गडमाथ्यावर जाणारी वाट या छोट्याश्या खिंडीतून जाते. येथील पायऱ्या नष्ट झाल्याने वर चढण्यासाठी कष्ट घ्यावे लागतात. सुरक्षेच्या दृष्टीने येथे ३० फूटी रोप वापरणे आवश्यक आहे. हा कातळटप्पा चढून वर पोहोचल्यावर उजवीकडे कातळात खोदलेली पाण्याची ३ टाकी दिसतात. यांना "गाजीशाह टाके" म्हणतात. यापैकी शेवटच्या टाक्यात शिरण्यासाठी एक ३ फूट x ३ फूट दरवाजा कोरलेला आहे. या दरवाजाच्या चौकटीवर दोनही बाजूला किर्तीमुख कोरलेले आहेत. त्याखाली एके काळी व्दारपाल कोरलेले होते. आता फक्त त्याचे अवशेष दिसतात. बाजूला कातळात कोरलेली मारुतीची मूर्ती अस्पष्ट दिसते. या टाक्याचे दोन भाग केलेले आहेत. या टाक्यातील पाणी पिण्यायोग्य आहे.

टाकी पाहून आपण किल्ल्याला वळसा घालून (दरी उजवीकडे व डोंगर डावीकडे ठेवत) पुढे सरळ चालत गेल्यावर आपल्याला एक कोरडे पडलेल टाक दिसत. पुढे गेल्यावर कातळात कोरलेली दोन सुकलेली टाकी दिसतात त्याच्या पुढे ६० फूट लांब x ४० फूट रुंद x ८ फूट उंच पाण्याच खांब टाक पाहायला मिळत. ४ खांबांवर तोललेल्या या टाक्याच वैशिष्ट्य म्हणजे याचा आतील उजव्या बाजूचा भाग अर्धवर्तूळाकार कोरलेला आहे. हे टाक पाहून परत सुकलेल्या टाक्यापाशी येऊन एक

छोटा कातळटप्पा चढून वर गेल्यावर आपण किल्ल्याच्या पठारावर येतो. येथे वाट जरा निसरडी असल्याने पावले जरा जपूनच टाकावी लागतात. वर आल्यावर एक पाण्याच कोरड टाक आहे. समोरच किल्ल्याची झेंड्याची टेकडी दिसते. ती टेकडी चढून गेल्यावर झेंडा व उध्वस्त वाड्याचे अवशेष पाहायला मिळतात. टेकडीवरून उजव्या बाजूने खाली उतरल्यावर डोंगराचा बाहेर आलेला भाग आहे. येथे पाण्याच एक कोरड टाक पाहायला मिळत. ते पाहून पुढे (दरी उजवीकडे व डोंगर डावीकडे ठेवत) चालत गेल्यावर दोन कोरडी टाकी पाहायला मिळतात. या टाक्यांच्या इथून समोर दिसणाऱ्या डोंगराचा बाहेर आलेल्या भागाच्या खाली (कड्याच्या खालच्या बाजूस) पाहिल्यावर अंदाजे ५० फूटावर एक गुहा दिसते. तेथे उतरण्यासाठी मात्र गिर्यारोहण तंत्राची माहिती असणे व साहित्य असणे आवश्यक आहे. हि गुहा ४० फूट लांब x १५ फूट रुंद x ६ फूट उंच असून ती दोन खांबांवर तोललेली आहे.

दोन कोरड्या टाक्यांपासून पुढे गेल्यावर आपण किल्ल्याच्या दुसऱ्या भागात पोहोचतो. येथे पठारावर ५ टाकी कोरलेली आहेत. आजूबाजूला कातळात अनेक खळगे व चर कोरलेले दिसतात. पावसाचे पाणी वाहात टाक्याकडे जाण्यासाठी चर कोरलेले आहेत तर वाहात जाणाऱ्या पाण्यातील गाळ या खळग्यात साचत असे. पुढे किल्ल्याच्या टोकाकडे जाताना एक रांजण खळगा कोरलेला पाहायला मिळतो. टेहळणीसाठी बसलेल्या टेहळ्याला पाणी पिण्यासाठी उठून जायला लागू नये यासाठी अशा प्रकारचे खळगे कोरले जात. किल्ल्याच्या या टोकावर आल्यावर किल्ल्याची फेरी पूर्ण होते. किल्ल्याच्या टेकडीच पठार आणि ५ टाकी असलेल पठार यांच्या मधल्या घळीतून खाली उतरल्यावर आपण रॉक पॅचपाशी येऊन पोहोचतो. येथून आल्या मार्गाने किल्ला उतरता येतो. संपूर्ण किल्ला फिरण्यास १ तास लागतो. किल्ल्यावरून माणिकगड आणि कर्नाळ्याचे सुंदर दर्शन होते.

पोहोचण्याच्या वाटा :

१) मुंबई - पेण अंतर ६७ किमी आहे. पेणच्या अलिकडे २ किमीवर तरणखोप गाव आहे. या गावातून पेण - खोपोली रस्ता जातो. मुंबई - गोवा महामार्गावरून पेण-खोपोली रस्त्यावर वळल्यावर लगेच पेट्रोल पंप लागतो. या पेट्रोल पंपाच्या बाजूने रस्ता ७ किमीवरील मुंगोशी गावाकडे जातो. मुंगोशी गावापुढे १ किमीवर बद्रुद्दीनचा दर्गा आहे. दर्गा पर्यंत गाडीने जाता येते. दर्गाच्या जवळ पोहचल्यावर आपल्याला

नविन आणि जूना असे दोन दर्गे दिसतात. किल्ल्यावर जाण्यासाठी या जुन्या दग्याजवळ पोहोचायचे. तिथून समोरच एक वाट किल्ल्यावर गेलेली आहे. लक्षात ठेवण्याची खूण म्हणजे किल्ल्यावरील पाण्याच्या टाक्यांमधून एक पाईप खाली दग्यात आणला आहे. या पाईपच्या बाजूने किल्ल्यावर जाण्याची वाट आहे. पुढे कातळात खोदलेल्या काही खोबण्या लागतात. हा पहिला कातळ टप्पा. पावसाळा सोडून इतर ऋतूत हा टप्पा दोराशिवाय चढता येतो. पुढे आपण एका खिंडीपाशी पोहोचतो. गडमाथ्यावर जाणारी वाट या छोट्याश्या खिंडीतून जाते. येथील पायऱ्या नष्ट झाल्याने वर चढण्यासाठी कष्ट घ्यावे लागतात. सुरक्षेच्या दृष्टीने येथे ३० फूटी रोप वापरणे आवश्यक आहे.

पेण - मुंगोशी एसटी सकाळी ७ वाजता आहे.

२) पनवेलहून पेणकडे जाणाऱ्या मुंबई - गोवा महामार्गावर पनवेल पासून १५ किमी अंतरावर बळवली नावचा फाटा आहे. या फाट्यावर उतरून वीस मिनिटात बळवली गावात पोहोचतो. बळवली गावातील शाळेच्या जवळून एक वाट भेंडीवाडी मार्गे सांकशी किल्ल्याच्या पायथ्याशी असणाऱ्या बुद्रुद्दीन दग्यापाशी जाते. (हे अंतर साधारणतः ६ किमी आहे.) ही वाट मातीची असल्याने स्वतःची गाडी किंवा बाईक यावरून जाऊ शकते. अन्यथा आपली पायगाडीच सर्वात योग्य. बळवली गावातून दग्यापर्यंत जाण्यास दीड तास लागतो.

राहण्याची सोय :

गडावर राहण्याची सोय नाही.

जेवणाची सोय :

गडावर जेवणाची सोय नाही.

पाण्याची सोय :

दरवाजावर कोरीवकाम केलेल्या टाक्यातील पाणी पिण्यायोग्य आहे..

जाण्यासाठी उत्तम कालावधी :

बद्रुद्दीन दगर्गापासून किल्ल्यावर जाण्यासाठी ३० मिनिटे लागतात. बळवली मार्गे दोन तास लागतात.

सिंहगड(कोंढाणा)

किल्ल्याची उंची:४४००

किल्ल्याचा प्रकार : गिरीदुर्ग

डोंगररांग: भुलेश्वर, पुणे

श्रेणी : मध्यम

जिल्हा : पुणे

तानाजी मालुसरेंच्या पराक्रमाने पावन झालेला सिंहगड किल्ला, पुणे शहराच्या सानिध्यात असल्याने कायम गजबजलेला असतो. सह्याद्रीच्या पूर्व शाखेवर पसरलेल्या भुलेश्वराच्या रांगेवर "कोंढाणा" नावाचा प्राचीन किल्ला होता. तानाजींच्या बलिदाना नंतर शिवाजी महाराजांनी या किल्ल्याचे नाव "सिंहगड" ठेवले. सिंहगडावरून पुरंदर, राजगड, तोरणा, लोहगड, विसापूर, तुंग असा प्रचंड मुलूख गडावरून दिसतो.

इतिहास :

हा किल्ला पूर्वी आदिलशाहीत होता. दादोजी कोंडदेव हे विजापूरकरांकडून म्हणजेच आदिलशाहिकडून सुभेदार म्हणून नेमले होते. पुढे इ.स. १६४७ मध्ये दादोजी कोंडदेवांचे निधन झाल्यावर कोंडाण्यावरील किल्लेदार सिद्दी अंबर याला लाच देऊन शिवाजी महाराजांनी हा किल्ला स्वराज्यात आणला व या गडावर आपले लष्करी केंद्र बनवले. पुढे इ.स. १६४९ मध्ये शहाजी राजांच्या सुटकेसाठी शिवाजी महाराजांनी तो परत आदिशहाला दिला. पुरंदरच्या तहात जे किल्ले मोगलांना दिले, त्यामध्ये सिंहगड पण होता. मोगलांतर्फे उदेभान राठोड हा कोंडाण्याचा अधिकारी होता हा मूळचा राजपूत होता पण तो बाटून मुसलमान झाला.

सिंहगड हा मुख्यतः प्रसिद्ध आहे, तो तानाजी मालुसरे यांच्या बलिदानामुळे, शिवाजी महाराज जेव्हा आग्न्याहून सुटून परत आले, तेव्हा त्यांनी मोगलांना दिलेले गड परत घ्यायला सुरुवात केली. तेव्हा तानाजीने कोंडाणा आपण घेतो म्हणून कबूल

केले.

या युद्धाबाबत सभासद बखरीत पुढीलप्रमाणे उल्लेख आढळतो:

तानाजी मालूसरा म्हणून हजारी मावळियांचा होता. त्याने कबूल केले की, 'कोंडाणा आपण घेतो', असे कबूल करून वस्त्रे, विडे घेऊन गडाचे यत्नास ५०० माणूस घेऊन गडाखाली गेला आणि दोघे मावळे बरे, मर्दाने निवडून रात्री गडाच्या कड्यावरून चढवले. गडावर उदेभान रजपूत होता त्यांस कळले की, गनिमाचे लोक आले. ही खबर कळून कुल रजपूत कंबरबस्ता होऊन, हाती तोहा बार घेऊन, हिलाल (मशाल), चंद्रज्योती लावून बाराशे माणूस तोफाची व तिरंदाज, बरचीवाले, चालोन आले. तेव्हा मावळे लोकांनी फौजेवर रजपुतांचे चालून घेतले. मोठे युद्ध एक प्रहर झाले. पाचशे रजपूत ठार जाले. उदेभान किल्लेदार खाशा त्यांशी व तानाजी मालूसरा सुभेदार यांशी गाठ पडली. दोघे मोठे योद्धे, महाशूर, एक एकावर पडले. तानाजीचे डावे हातची ढाल तुटली दुसरी ढाल समयास आली नाही, मग तानाजीने आपले डावे हाताची ढाल करून त्याजवरि वोट घेऊन, दोघे महारागास पेटले. दोघे ठार झाले. मग सूर्याजी मालूसरा (तानाजीचा भाऊ), याने हिंमत धरून, कुल लोक सावरून, उरले राजपुत मारिले, किल्ला काबीज केला. शिवाजी महाराजाना गड जिंकल्याची पण तानाजी पडल्याची बातमी मिळाली. तेव्हा ते म्हणाले, 'एक गड घेतला, परंतु एक गड गेला' माघ वद्य नवमी दि. ४ फेब्रुवारी १६७२ च्या रात्री हे युद्ध झाले.

इ.स. १६८९ च्या मे महिन्यात मोगलांनी मोर्चे लावून हा गड घेतला. पण पुढे चार वर्षांनी १६९३ मध्ये विठोजी कारके आणि नावजी बलकवडे यांनी कोंडाणा परत मराठ्यांच्या ताब्यात आणला. शनिवार दि २ मार्च इ.स. १७०० या दिवशी छत्रपती राजाराम महाराजांचे सिंहगडावरती निधन झाले. पुढे इ.स. १७०३ च्या मे महिन्यात हा किल्ला परत मोगलांकडे गेला व स्वतः औरंगजेबाने हा किल्ला पाहून त्याचे नाव 'बक्षिंदाबक्ष' (ईश्वराची देणगी) ठेवले. पुढे इ.स. १७०५ च्या जुलै महिन्यात हा गड मराठ्यांनी परत ताब्यात मिळवला.

पहाण्याची ठिकाणे :

१) पुणे दरवाजा :-

गडाच्या उत्तरेला हा दरवाजा आहे शिवकालाच्या पूर्वीपासून ह्याच दरवाजाचा वापर

मुख्यतः होत असे. पुण्याच्या बाजूस असणारे असे हे एकामागोमाग एक असे तीन दरवाजे आहेत. यापैकी तिसरा दरवाजा हा यादवकालीन आहे.

२) खांद कडा :-

दरवाजातून आत आल्यावर ३० ते ३५ फूट उंचीचा असा हा खांद कडा लागतो. यावरून पूर्वेकडील पुणे, पुरंदरचा परिसर दिसतो.

३) दारूचे कोठार :-

दरवाजातून आत आल्यावर उजवीकडे जी दगडी इमारत दिसते तेच दारू कोठार होय. दि ११ सप्टेंबर १७५१ मध्ये या कोठारावर वीज पडली. ह्या अपघातात गडावरील त्यावेळच्या फडणीसांचे घर उध्वस्त होऊन घरातील सर्व माणसे मरण पावली.

४) टिळक बंगला :-

रामलाल नंदराम नाईक यांच्याकडून खरेदी केलेल्या जागेवरच्या ह्या बंगल्यात बाळ गंगाधर टिळक येत असत. १९१५ साली महात्मा गांधी व लोकमान्य टिळक यांची भेट याच बंगल्यात झाली.

५) कोंढाणेश्वर :-

हे मंदिर शंकराचे असून ते यादवांचे कुलदैवत होते. आत एक पिंडी व सांब असणारे हे मंदिर यादवकालीन आहे.

६) श्री अमृतेश्वर भैरव मंदिर :-

कोंढाणेश्वराच्या मंदिरावरून थोडे पुढे गेले की डावीकडे हे अमृतेश्वराचे प्राचीन मंदिर लागते भैरव हे कोळ्यांचे दैवत आहे यादवांच्या आधी ह्या गडावर कोळ्यांची वस्ती होती मंदिरात भैरव व भैरवी अशा दोन मुरत्या दिसतात भैरवाच्या हातात राक्षसाचे मुंडके आहे

७) देवटाके:-

तानाजी स्मारकाच्या मागून डाव्या हाताच्या छोट्या तलावाच्या बाजूने डावीकडे गेल्यावर हे प्रसिद्ध असे देवटाके लागते. या टाक्याचा उपयोग पिण्याचे पाणी म्हणून होत असे व आजही होतो. महात्मा गांधी जेव्हा पुण्यास येत तेव्हा मुद्दाम ह्या टाक्याचे पाणी मागवत असत.

८) कल्याण दरवाजा :-

गडाच्या पश्चिमेस हा दरवाजा आहे. कोंढणपूरवरून पायथ्याच्या कल्याण गावातून वर आल्यास ह्या दरवाजातून आपला प्रवेश होतो. हे एकामागोमाग असे दोन दरवाजे आहेत. यापैकी वरच्या दरवाजाच्या दोन्हीकडील बुरुजांच्या भिंतीत अर्धवट बाहेर आलेला हत्ती व माहूत अशी दगडी शिल्पे होती. या ठिकाणी,

" श्रीशालीवाहन शके १६७२ कारकीर्द

श्रीमंत बाळाजी बाजीराव पंडित प्रधान"

असा शिलालेख आढळतो

९) उदेभानाचे स्मारक :-

दरवाजाच्या मागच्या बाजूस वर असलेल्या टेकडीवर यावे. येथे जो चौकोनी दगड आहे, तेच उदेभान राठोडचे स्मारकचिन्ह म्हणून ओळखले जाते. मोगलांतर्फे उदेभान हा सिंहगडचा अधिकारी होता.

१०) झुंजार बुरुज :-

झुंजार बुरुज हे सिंहगडचे दक्षिण टोक होय. उदयभानूच्या स्मारकापुढून समोरची टेकडी उतरून या बुरुजावर येता येते. येथून समोरच टोपीसारखा राजगड, त्याच्याच उजवीकडे तोरणा हे गड दिसतात, तर खाली पानशेतचे खोरे दिसते, पूर्वेकडे लांबवर पुरंदर दिसतो.

११) डोणगिरीचा उर्फ तानाजी कडा :-

झुंजार बुरूजावरून मागे येऊन तटाच्या भिंतीच्या बाजूने पायवाटेने तानाजीच्या कड्याकडे जाता येते. हा कडा गडाच्या पश्चिमेस आहे. येथूनच तानाजी मावळ्यांसह वर चढला होता.

१२) राजाराम स्मारक :-

राजस्थानी पद्धतीची रंगीत देवळासारखी जी घुमटी दिसते तीच छत्रपती राजाराम महाराज यांची समाधी आहे. मोगली फौजेला सतत ११ वर्षे टक्कर देणाऱ्या राजाराम महाराजांचे वयाच्या अवघ्या ३०व्या वर्षी शनिवार दि. २ मार्च इ.स १७०० या दिवशी सिंहगडावर निधन झाले. पेशव्यांतर्फे या स्मारकाची उत्तम व्यवस्था ठेवली जायची.

१३) तानाजीचे स्मारक :-

अमृतेश्वराच्या मागच्या बाजूने वर गेल्यावर डाव्या बाजूस सुप्रसिध्द तानाजीचे स्मारक दिसते. 'तानाजी स्मारक समितीच्या' वतीने हे बांधण्यात आले आहे. माघ वद्य नवमी दि. ४ फेब्रुवारी १६७२ या दिवशी झालेल्या लढाईत तानाजी मारला गेला. दरवर्षी माघ वद्य नवमीस येथे मंडळातर्फे तानाजीचा स्मृतिदिन साजरा केला जातो.

पोहोचण्याच्या वाटा :

पुण्याच्या नैऋत्येला साधारण ३९ किमी अंतरावर सिंहगड किल्ला आहे. किल्ल्यावर जाण्यासाठी रस्ता बनविलेला असल्यामुळे. खाजगी वाहनाने थेट गडावर जाता येते. पायी जाणाऱ्यांसाठी गडाच्या पायथ्याला असलेल्या हातकरवाडी गावात पोहोचणे आवश्यक आहे. पुणे महानगरपालिकेच्या (PMT) बसेस स्वारगेट पासून हातकरवाडी जातात. हातकरवाडीतून मळलेली पाऊलवाट आपल्याला १.३० तासात गडावर घेऊन जाते.

१) पुणे - कोंढणपूर मार्ग :-

पुणे - कोंढणपूर बसने कोंढणपूरला उतरून कल्याण गावातून कल्याण दरवाजातून आपण गडावर जातो. या मार्गाने दोन दरवाजे पार केल्यावर आपला गडावर प्रवेश होतो.

२) पुणे दरवाजा मार्गे :-

पुणे - सिंहगड या बसने जाताना वाटेत खडकवासला धरण लागते. या मार्गाने तीन दरवाजे पार केल्यावर आपला गडावर प्रवेश होतो.

राहण्याची सोय :

गडावर राहण्याची सोय नाही.

जेवणाची सोय :

गडावरील हॉटेल्स यामध्ये जेवणाची सोय होते.

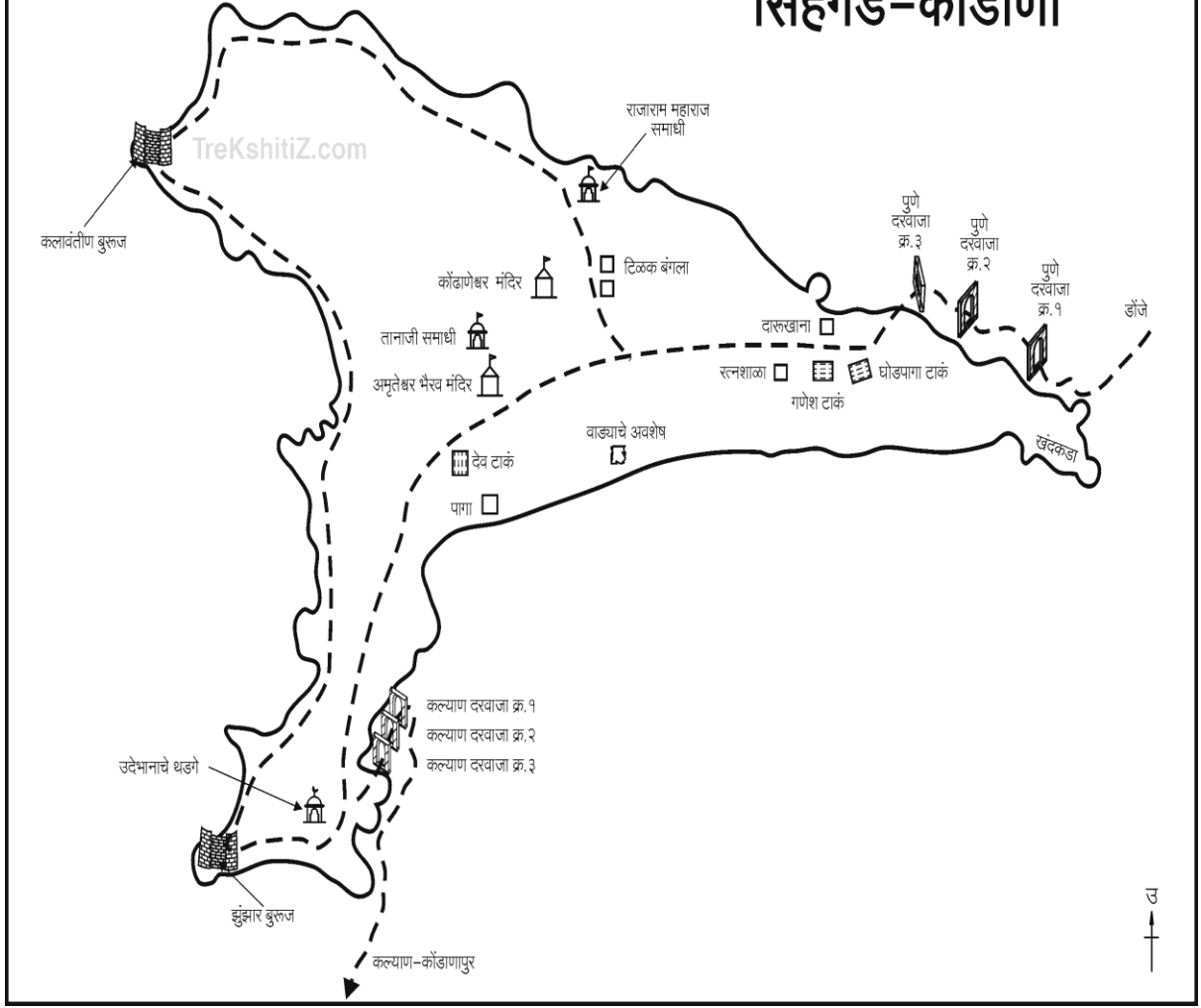
पाण्याची सोय :

देवढाक्यांमधील पाणी बारामहिने पुरते.

जाण्यासाठी लागणारा वेळ :

पायथ्या पासून २ तास लागतात.

सिंहगड-कोंडाणा

संदर्भ सूची

१)trickshitiz.com

२)अपरिचित गडकोट -भगवत चिले

३)जागर इतिहासाचा समूह

४)उनाड मय

५)बखरीतील किल्ले-श्री आप्पा परब

फक्त सांगा अजून किती दिवस हेच करणार...?

ज्वलंत इतिहासाच्या किल्ल्यावर,रोमांचकारी इतिहास सांगणार कि,

"अरे बाबा कचरा करू नका"हे सांगावे लागणार...?

किल्ल्याच्या पहिल्या पायरीला वाकून मुजरा करणार कि,

त्याच पायरी वरची प्लास्टिक ची बाटली उचलायला वाकावे लागणार...?

फक्त सांगा अजून किती दिवस हेच करणार...?

सळसळत्या रक्ताने किल्ला चढणार कि,

लोकांना केलेली घाण उचलण्यात अर्धा जीव दमनार...?

धारातीर्थ पडलेल्या शूर वीरांचे गुणगान करणार कि,

किल्ल्याच्या व्हासाला करणी"भूतांस"शिव्या शाप देणार?

फक्त सांगा अजून किती दिवस हेच करणार...?

किल्ल्यावरची रम्य पहात अनुभवावी म्हणून किल्ल्यावर रात्र जागवणार कि,

तळीरामांच्या बंदोबस्तासाठी रात्रीच्या गस्ती घालत बसणार...?

मेघडंम्बरीतल्या महापुरुषाला वंदन करणार कि,

बाजार पेठे मागे लपून दारू ढोसणाऱ्याला दिवसा तारे दाखवणार...?

फक्त सांगा अजून किती दिवस हेच करणार...?

आम्ही पण शिवभक्त आहोत ओ,आम्हाला पण गड किल्ल्यांचा सहवास अनुभवुद्या !

का आम्ही आयुष्यभर हेच करत करत खपणार ?????

अहो सांगा तरी अजून किती दिवस हेच करणार...?

-सेवेची ठायी तत्पर.

महाराष्ट्रातील सर्व किल्ले संवर्धन करणाऱ्या संस्था आणि त्यांच्या वीर मावळ्यांना समर्पित...

ऋणी मी आदर्श युवा मित्र मंडळाचा,

“आदर्श युवा मित्र मंडळ कडवे बु!!” खरच मंडळाचे खूप आभार व्यक्त करावे तेवढे कमीच,गेली पाच वर्षे त्यांनी मला खूप साथ दिली.माझ्यावर खूप विश्वास ठेवून शिवजयंती साजरी करण्याची जी जबाबदारी दिली त्या बदल आभार!

पाहिलं वर्ष सज्जनगड,दुसरं पन्हाळगड,तिसरं प्रतापगड,चौथ रायगड,पाचवं रोहिडा.अशी ही कारकीर्द या मध्ये आदर्श युवा मित्र मंडळातील कार्यकर्त्यांनी खूप अशी मदत मिळाली आणि शिवकार्याला नवीन वेळो वेळो प्रेरणा मिळाली.३५० वर्षे होऊन गेली माझ्या राज्याला तरी आपण माझ्या,आपल्या राज्याला ओळखू शकलो नाही.आपल्याला शिवाजी महाराज केव्हा आठवतात,जेव्हा शिवजयंती किव्हा इलेक्शन असेल तेव्हाच फक्त.शिवजयंतीला DJ वर वेडे वाकडे डान्स करणे,दारूच्या पार्टीया करणे,शिवजयंती धिंगाणा करणे.अशा प्रकारे शिवजयंती साजरे करतात.पण या सर्वांना “आदर्श शिवजयंती उत्सव कडवे बु!!” अपवाद ठरली. मंडळाने दाखवलेल्या विश्वासाच सोन करण्याचा ध्यास मनी होता,आणि इथून पुढेही राहणार.गेल्या ५ वर्षात आम्ही मावळ्यांनी शिवजयंतीत हळू हळू बदल घडवत आणले आहेत.

जिजाऊ माता निबंध स्पर्धा,शिवव्याख्यान,पारंपरिक मिरवणूक,गडसंवर्धन अशा अनेक कार्यक्रम आम्ही चालू केले,आणि इथून पुढेही चालू राहतील.

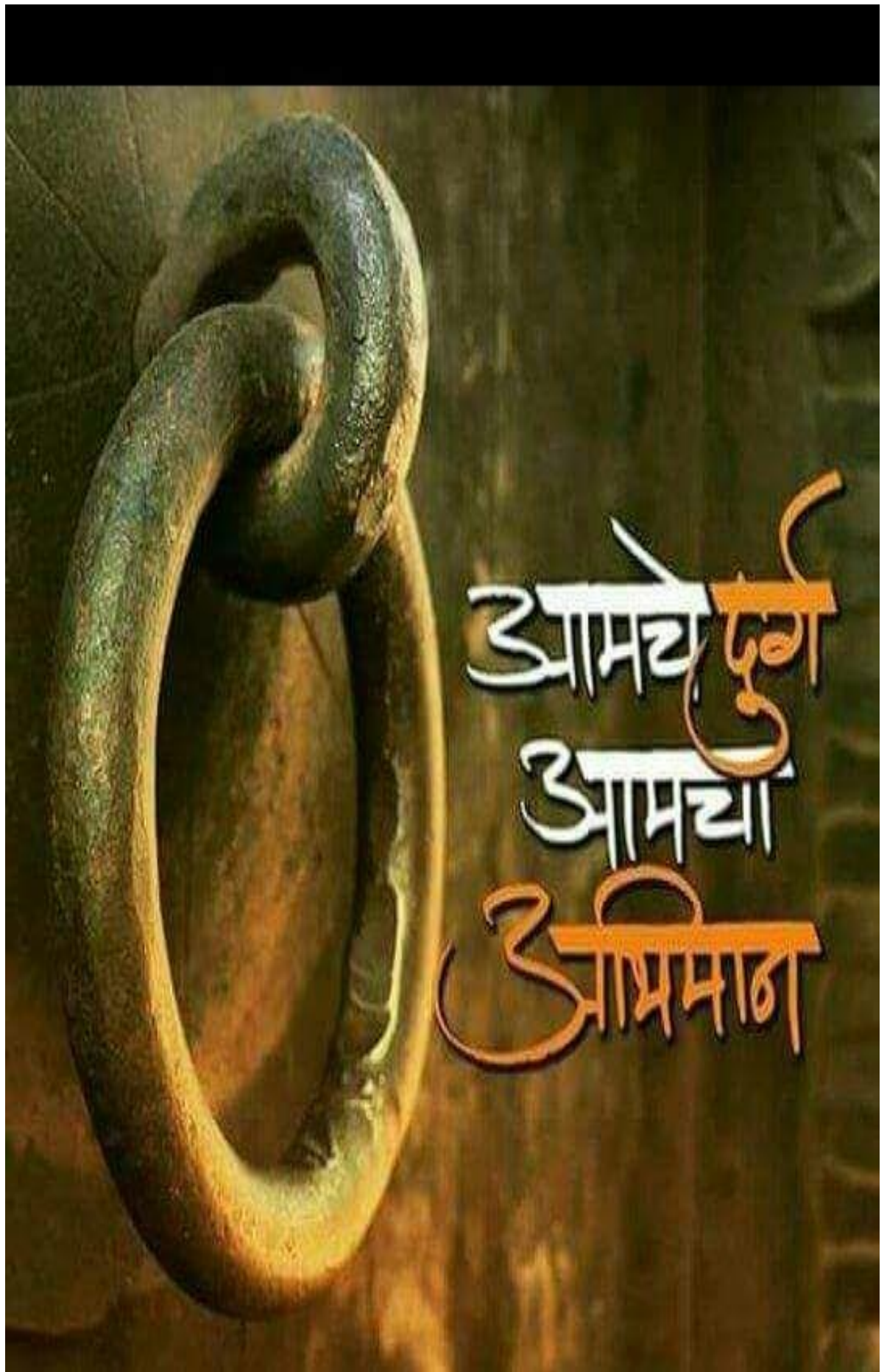
“सर्वांना पोटास आणि शिवकार्यास लावणे आहे”. याच ध्येयावर आज वर आम्ही कार्य करत आहोत.छत्रपती शिवाजी महाराज आम्हाला प्रत्येक घराघरापर्यंत तर पोचवायचे आहेत,पण नुसतं घरात नसून त्यांना लोकांच्या मनात पोचवायचे आहे. या साठीच हा खटाटोप.

आणि हि वाटचाल अशीच चालू राहिल.जरी मी नसलो तरी अशी खात्री आहे.आदर्श शिवजयंती ना कोणासाठी थांबली आहे,ना थांबणार छत्रपती शिवाजी महाराजानेचे विचार साऱ्या जगात पसरवणार,आणि गडकिल्ल्यांचं महत्त्व लोकांना पटवून देणार.

असच कार्य माझ्या,आणि सर्व सहकाऱ्यांच्या हातून होवो हिच शिवचरनी प्रार्थना.....

मावळा सागर कदम

आदर्श शिवजयंती उत्सव कडवे बु!!

आमचे पुर्ण
आमचा
आभिमान